

Non-dualiteit

een analyse

a **wide open windows** production

Non-dualiteit

een analyse

Ton Haarmans

<https://wideopenwindows.be>

Colofon

Non-dualiteit. Een analyse

Geschreven en ontworpen door Ton Haarmans.

Zetwerk, fotobewerking en lay-out gemaakt in Affinity 3.

© 2026 Ton Haarmans. Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Eerste druk: 2026

Tijdens het schrijfproces is gebruikgemaakt van moderne teksthulpmiddelen om de duidelijkheid en samenhang te behouden; de inhoud, richting en alle beslissingen blijven volledig voor rekening van de auteur.

Inhoud

Persoonlijke situering	9
Inleiding	13
Waarom een analyse van non-duale werelden?	13

Deel I

Terminologische verheldering	17
Het non-dualistische taalveld	17
Filosofische kernbegrippen	25
Eigen begrippen	30
Over de positie van dit boek	35
Hoofdstuk 1	37
Non-dualiteit betekent niet overal hetzelfde	37
Non-dualiteit als levensfilosofie en als beleving	39
Hoofdstuk 2	45
1. Non-dualiteit als één werkelijkheid	45
2. Non-dualiteit als ontmanteling van elke grond	47
3. Non-dualiteit als directe ervaring	48
4. Non-dualiteit als radicale ontkenning	50
5. Non-dualiteit als integratie van het menselijke	52

6. Vergelijkende schets van de vijf benaderingen	53
--	----

Deel II

Hoofdstuk 3	61
Advaita Vedanta	61
Zen	63
Taoïsme	64
Dzogchen	66
Christelijke mystiek	68

Deel III

Hoofdstuk 4	71
Ramana Maharshi	71
Nisargadatta Maharaj	72
H. W. L. Poonja (Papaji)	73
Bhagwan Shree Rajneesh (Osho)	75
Jiddu Krishnamurti	77
U. G. Krishnamurti	78
Alan Watts	80
Nabeschouwing	82

Deel IV

Hoofdstuk 5	87
Rupert Spira	87

Robert Saltzman	89
Tony Parsons	90
Richard Lang	92
Jeff Foster	93
Miranda Warren	95
Jed McKenna	97
Byron Katie	98
Darryl Bailey	100
Nabeschouwing	103

Deel V

Non-dualiteit als spiritueel fenomeen	107
Slotbeschouwing	111

Persoonlijke situering

Het begon met een plotseling inzicht, terwijl ik door mijn woonplaats liep: ik was *zoekende*. Niet nieuwsgierig, maar zoekende. Dat besef kwam onverwacht. Ik las al geruime tijd spirituele literatuur, Castaneda, Krishnamurti, Gurdjieff, Ram Dass, maar tot dan toe had dat iets vrijblijvends. Interessant, prikkelend, maar niet dringend.

Op dat moment werd het existentieel. Ik had het gevoel dat er iets ontbrak. Iets fundamenteels. Ik wilde begrijpen hoe 'het' in elkaar zat. Ik wilde iemand die het wist. Iemand die mij kon leiden voorbij het gewone bewustzijn, zoals Don Juan bij Castaneda.

Die figuur vond ik in Rajneesh. Zijn radicaliteit, vooral zijn aanval op hypocrisie en schijnheiligheid, had aantrekkingskracht. Spiritualiteit werd bij hem geen

terugtrekking uit het leven, maar een intensivering ervan. Meditatie, confrontatie, extase. Verlichting én viering.

Wat volgde was een volledige onderdompeling: een nieuwe naam, rode kleren, meditaties, therapiegroepen, communes. Het was opwindend, chaotisch, soms lyrisch. Tegelijkertijd was er machtsmisbruik, groepsdruk, het breken van zogenaamde weerstand, de verering van leiders en natuurlijk van Rajneesh zelf.

Met zijn dood viel die wereld uiteen. Veel voormalige sannyasins zochten hun weg naar andere Indiase leraren zoals Nisargadatta Maharaj en H. W. L. Poonja. Hun westerse leerlingen begonnen satsangs te geven, ook in Europa. Dat voelde anders. Toegankelijker. Geen grote organisatie, geen theatrale structuren, minder verering.

Maar de kern bleef dezelfde: *verlichting*. Het idee dat er een doorbraak mogelijk was. Ik las intensief. Ik dacht steeds dat het volgende boek, de volgende leraar, de volgende video de definitieve verschuiving zou brengen.

Die beweging begon pas te vertragen toen ik werk las van Joan Tollifson, Shiv Sengupta en Robert Saltzman. Daar werd het pad zelf ontmanteld. De belofte van een hogere toestand verloor haar glans. Wat overbleef was dit: wat hier verschijnt hoeft niet verbeterd te worden. Er is geen 'teaching' nodig.

Door het lezen van Miranda Warren werd dat nog scherper. Er bleek geen hogere positie te bestaan. Haar toestand is niet beter dan de mijne. Mijn toestand is mijn toestand. Ik tref mezelf en de wereld aan zoals ze zich aandienen, en dat geldt voor haar niet anders. Dat wil niet zeggen dat de wereld van Miranda de mijne is, maar ze is ook niet beter, fundamenteler en 'echter' dan de mijne.

En dat inzicht was minder spectaculair dan alles wat eraan voorafging, maar stabiel en eerlijker, zonder belofte.

Gaandeweg werd duidelijk dat wat ik had doorlopen geen uitzonderlijk traject was, maar een beweging binnen een veld van uiteenlopende articulaties die allemaal onder dezelfde naam opereren: *non-dualiteit*.

Inleiding

Waarom een analyse van non-duale werelden?

Non-dualiteit is de afgelopen decennia uitgegroeid tot een invloedrijke stroom binnen hedendaagse spiritualiteit en filosofie. Wat ooit verbonden was met specifieke tradities zoals Advaita Vedanta, boeddhisme of taoïsme, verschijnt vandaag in boeken, bijeenkomsten, podcasts en online dialogen in uiteenlopende vormen.

Sommige stemmen presenteren non-dualiteit als de ultieme waarheid achter alle religies. Andere beschouwen haar als een directe ervaringsverschuiving. Weer andere ontkennen dat er überhaupt iets bereikt of gerealiseerd kan worden. Tegelijk wordt non-dualiteit vaak voorgesteld als radicaler dan traditionele religie, vrijer dan dogmatiek, en dieper dan psychologisch zelfonderzoek.

Maar wat is hier precies aan de hand?

Dit boek is geen verdediging van non-dualiteit. Het is ook geen aanval. Het probeert geen nieuwe leer te formuleren en geen oude te corrigeren. Het doel is eenvoudiger en tegelijk veeleisender:

helderheid brengen in een veld dat onder één naam uiteenlopende en soms tegenstrijdige wereldbeelden omvat.

Non-dualiteit staat niet los van andere vormen van spiritualiteit en filosofie. Zij beweegt zich in het spanningsveld tussen metafysica en ontmanteling, tussen religieuze traditie en moderne individualiteit, tussen bevrijdingsspad en radicale ontkenning van elk pad. Soms presenteert zij zich als de kern van alle religies. Soms als het einde van religie. Soms als filosofische precisie. Soms als existentiële schok.

Wat hier onderzocht wordt, is niet de waarheid van deze uitspraken, maar hun architectuur. Elke articulatie van non-dualiteit vormt een samenhangend geheel: zij bepaalt wat werkelijk is, wat illusie heet, wat bevrijding betekent, wat de rol van ervaring is, en wat er met de persoon gebeurt.

Met behulp van een dioramische benadering worden deze articulaties beschreven als werelden: coherente configuraties waarin bepaalde aannames vanzelfsprekend lijken en andere uitgesloten worden. Ook non-dualiteit zelf blijkt geen neutrale grond, maar een veld van verschillende werelden.

Dit boek richt zich tot lezers die reeds vertrouwd zijn met non-duale taal, maar ook tot hen die haar willen begrijpen zonder zich eraan te onderwerpen. Het vraagt geen geloof en biedt geen methode. Het vraagt alleen bereidheid tot nauwkeurig kijken.

Helderheid is hier belangrijker dan overtuiging.

Dit boek onderzoekt hoe non-dualiteit wordt gedacht en verwoord.
Het doet geen uitspraak over de authenticiteit of diepte van
ervaringen.

Deel I

Ter verduidelijking: de taalvelden van
non-dualisme, filosofische termen en
mijn eigen terminologie.

Terminologische verheldering

Het non-dualistische taalveld

Non-dualiteit wordt meestal niet alleen gepresenteerd als inzicht, maar als taalveld. Bepaalde woorden keren steeds terug en lijken vanzelfsprekend. Toch dragen zij een specifieke achtergrond met zich mee. Wie deze termen gebruikt, spreekt vaak al vanuit een bepaalde wereld.

Dit hoofdstuk probeert geen definitieve definities te geven. Het maakt alleen zichtbaar wat impliciet wordt verondersteld.

De zoeker

Het woord “zoeker” suggereert dat er iets ontbreekt. Er is een doel, een waarheid, een bevrijding die nog niet gerealiseerd is. Zoeken impliceert een traject in de tijd. Iemand beweegt zich van onwetendheid naar inzicht.

In sommige non-duale articulaties is deze structuur centraal. Zoeken is noodzakelijk. Het leidt tot herkenning.

In andere articulaties wordt de zoeker zelf gezien als de kern van het probleem. Niet het ontbreken van inzicht, maar het idee dat er iemand is die iets moet bereiken, houdt de beweging gaande.

De term “zoeker” is dus niet neutraal. Hij installeert of ondergraaft een hele structuur van tijd, doel en ontwikkeling.

Degene die gevonden heeft

Wanneer gesproken wordt over verlichting of ontwaken, verschijnt vaak impliciet een onderscheid tussen wie “ziet” en wie niet ziet.

Dat onderscheid kan expliciet worden benoemd of subtiel ontkend. Maar zodra er gesproken wordt over realisatie, transmissie of herkenning, ontstaat de vraag wie dat herkent en wie niet.

Hier ligt een spanningsveld. Zelfs wanneer wordt gezegd dat er “niemand ontwaakt”, kan die uitspraak functioneren als autoriteit. De ontkenning van hiërarchie kan zelf hiërarchisch werken.

Dit betekent niet dat er noodzakelijk misbruik of illusie is. Het betekent wel dat taal hier altijd een structuur van verschil kan produceren.

Bevrijding, verlichting, ontwaken

Deze woorden lijken elkaar vaak te vervangen, maar zij delen een onderliggende aanname. Er is een vóór en een na. Er is gebondenheid en bevrijding. Slaap en ontwaken. Onwetendheid en inzicht.

Daarmee wordt een overgang verondersteld. Een verandering die als fundamenteel wordt beschouwd.

In sommige articulaties is deze overgang duidelijk en onomkeerbaar. In andere wordt zij gerelativeerd of zelfs ontkend. Dan is er geen proces en geen eindpunt. Wat gezocht wordt, was nooit afwezig.

Ook hier is de terminologie niet neutraal. Zij brengt een tijdsstructuur binnen, en vaak ook een waardering.

Ego

“Ego” wordt meestal gebruikt om het gevoel van afzonderlijkheid aan te duiden: het idee dat er een autonoom, controlerend centrum is dat denkt, kiest en handelt.

- In sommige articulaties wordt het ego gezien als illusie.
- In andere als psychologische structuur.
- In weer andere als functioneel maar niet fundamenteel.

Het woord krijgt vaak een negatieve lading. Toch verwijst het niet altijd naar een concreet object, maar naar een interpretatie van ervaring: het gevoel “ik ben de doener”.

Wanneer over het verdwijnen van het ego wordt gesproken, blijft de vraag wat precies verdwijnt: een entiteit, een overtuiging, of een interpretatiekader.

Zelf

“Zelf” kan verschillende dingen betekenen.

- Het psychologische zelf: herinneringen, voorkeuren, karakter.
- Het subjectieve gevoel “ik ben”.
- Of een diepere identiteit die onder het persoonlijke zou liggen.

Zonder verduidelijking blijft het woord ambigu.

In sommige non-duale articulaties wordt het kleine zelf ontkend, maar een groter Zelf bevestigd. In andere wordt elk zelfbegrip ter discussie gesteld.

Het onderscheid tussen zelf en Zelf is daarom cruciaal.

Zelf (met hoofdletter)

“Zelf” met hoofdletter verwijst meestal naar een absolute of universele identiteit: het ware Zelf dat niet beperkt is tot individu.

Dit begrip komt vooral voor in ontologische non-dualiteit. Het functioneert als positieve invulling van wat men “in wezen” is.

Hier verschijnt vaak een oorsprongsstructuur: men moet herkennen dat men dit Zelf reeds is.

In ontmantelende articulaties wordt dit begrip juist gezien als subtiële metafysica.

Persoonlijkheid

“Persoonlijkheid” verwijst naar karakterstructuur, temperament en biografische geschiedenis.

Binnen sommige non-duale benaderingen wordt persoonlijkheid gerelativeerd als oppervlakkige verschijning. In andere wordt zij geïntegreerd en niet ontkend.

De spanning ontstaat wanneer persoonlijkheid wordt gereduceerd tot louter illusie, terwijl zij functioneel en relationeel onmiskenbaar aanwezig blijft.

Illusie

“Illusie” is een sterk woord. Het suggereert dat iets niet werkelijk bestaat.

In klassieke Advaita kan de wereld als relatief illusoir worden beschreven.

In radicale articulaties wordt het zelf illusie genoemd.

In andere contexten betekent illusie eenvoudig misinterpretatie.

Belangrijk is dat “illusie” zelden absolute niet-existentie betekent. Meestal verwijst het naar een verkeerde toeschrijving van zelfstandigheid of onafhankelijkheid.

Het woord krijgt gemakkelijk een ontwaarderende lading die meer suggereert dan strikt bedoeld is.

Bewustzijn

“Bewustzijn” is een van de meest beladen termen.

In ontologische articulaties verwijst het naar de ultieme werkelijkheid waarin alles verschijnt.

In fenomenologische benaderingen betekent het eenvoudig dat er ervaring is.

In ontmantelende articulaties wordt zelfs dit begrip vermeden of gerelativeerd.

De cruciale vraag is telkens:

Wordt bewustzijn beschreven als ervaringsvoorwaarde, of als metafysische grond?

Dat onderscheid bepaalt de structuur van de wereld waarin het woord functioneert.

Aanwezigheid

“Aanwezigheid” wordt vaak gebruikt als minder metafysisch alternatief voor bewustzijn.

Het verwijst naar directe, onmiddellijke gewaarwording zonder conceptuele toevoeging. Toch kan ook aanwezigheid subtiel worden opgevat als iets stabiels of fundamenteels.

De term lijkt zachter, maar kan dezelfde functie vervullen als bewustzijn wanneer zij als ultieme realiteit wordt opgevat.

Eenheid

“Eenheid” kan betekenen:

- ontologische eenheid: alles is één werkelijkheid
- ervaringsmatige eenheid: geen scheiding tussen waarnemer en waargenomene
- relationele verbondenheid

Zonder specificatie blijft het woord dubbelzinnig.

In ontologische non-dualiteit wordt eenheid positief bevestigd.

In ontmantelende articulaties wordt zelfs het idee van eenheid ter discussie gesteld.

Leegte

“Leegte” (śūnyatā) verwijst in het boeddhistische kader naar het ontbreken van zelfstandige aard.

Leegte betekent daar niet nietsheid, maar relationaliteit en afhankelijk ontstaan.

In westerse interpretaties wordt leegte soms vereenzelvigd met een soort open ruimte of pure aanwezigheid, wat niet altijd overeenkomt met de oorspronkelijke filosofische inzet.

De vraag is telkens:

Wordt leegte gebruikt als correctie van metafysica, of als nieuwe metafysica?

Het bestaan

“Het bestaan” wordt soms gebruikt als neutrale aanduiding voor wat is. In andere contexten krijgt het een bijna sacraal karakter.

Wanneer wordt gesproken over “vertrouwen in het bestaan” of “overgave aan het bestaan”, verschijnt het als quasi-persoonlijke instantie.

Ook hier is de vraag:

Wordt bestaan beschreven als neutrale aanduiding van wat verschijnt, of als dragende kracht?

Voorlopige conclusie

Deze termen worden in het non-duale veld vaak gebruikt zonder expliciete uitleg. Toch bepalen zij in hoge mate hoe een wereld wordt opgebouwd.

In wat volgt, zullen deze woorden niet als vanzelfsprekend worden behandeld. Telkens zal moeten worden nagegaan welke structuur zij veronderstellen en welke wereld zij mogelijk maken.

Filosofische kernbegrippen

In de analyse worden enkele termen gebruikt die uit de filosofie afkomstig zijn. Zij worden hier kort toegelicht in hun eenvoudige betekenis, zonder technische uitwerking.

Ontologie

Ontologie gaat over de vraag:

wat is werkelijk?

Wanneer iemand zegt dat bewustzijn de enige werkelijkheid is, dan is dat een ontologische uitspraak.

Wanneer iemand zegt dat alles leeg is van zelfstandige aard, dan is dat eveneens ontologisch.

Ontologie betreft dus niet hoe iets wordt ervaren, maar wat uiteindelijk als werkelijk wordt aangenomen.

Metafysica

Metafysica onderzoekt wat achter of onder de zichtbare werkelijkheid zou liggen.

Wanneer gesproken wordt over een ultieme grond, een absolute werkelijkheid, een diepste wezen of een dragend principe, dan betreedt men het metafysische terrein.

Niet elke non-duale articulatie is metafysisch. Sommige proberen juist elke uitspraak over een ultieme grond te vermijden.

Toch is het belangrijk te zien dat ook de ontkenning van een grond een metafysische inzet kan hebben.

Epistemologie

Epistemologie betreft de vraag: hoe weten we wat we weten?

Wanneer wordt gezegd dat bevrijding een inzicht is, dan rijst de vraag hoe dat inzicht mogelijk is. Wie weet? Wat verandert er? Is kennis hier ervaring, overtuiging of iets anders?

Zodra gesproken wordt over herkenning, realisatie of misverstand, bevinden we ons op epistemologisch terrein.

Soteriologie

De leer van verlossing of bevrijding. Een soteriologische structuur veronderstelt doorgaans een fundamenteel tekort, onwetendheid of gebondenheid, en een mogelijkheid tot bevrijding daarvan. In religieuze en spirituele contexten betreft dit redding uit zonde, lijden of illusie. In veel non-duale articulaties is impliciet sprake van een soteriologische dynamiek, ook wanneer het taalgebruik anti-doelgericht of anti-hiërarchisch lijkt.

Fundament

Een fundament is datgene waarop iets rust of waaraan het zijn geldigheid ontleent.

In ontologische non-dualiteit kan bewustzijn of Brahman als fundament functioneren.

In andere articulaties wordt elk fundament geweigerd.

Het woord wordt hier niet normatief gebruikt. Het duidt eenvoudig aan of er een laatste referentiepunt wordt aangenomen.

Hiërarchie

Hiërarchie betekent rangorde.

Wanneer onderscheid wordt gemaakt tussen wie ontwaakt is en wie niet, ontstaat hiërarchie.

Soms wordt ontologisch gezegd dat er geen verschil is, maar functioneel toch onderscheid gemaakt in onderwijs of autoriteit.

Het benoemen van hiërarchie is geen beschuldiging, maar een beschrijving van structuur.

Dualiteit

Dualiteit verwijst naar het onderscheid tussen twee polen, bijvoorbeeld subject en object, ik en wereld, geest en materie.

Non-dualiteit ontkent dit onderscheid niet altijd op dezelfde manier.

Soms wordt gezegd dat beide uiteindelijk één zijn.

Soms wordt gezegd dat het onderscheid zelf niet zelfstandig bestaat.

Soms wordt zelfs het spreken over één of twee verlaten.

Relatief en absoluut

Relatief betekent afhankelijk of contextgebonden.

Absoluut betekent onafhankelijk en onvoorwaardelijk.

Wanneer een traditie onderscheid maakt tussen relatieve en ultieme waarheid, wordt daarmee een tweelaagse werkelijkheid verondersteld.

Dat onderscheid is niet neutraal. Het ordent wat als fundament geldt en wat niet.

Transcendent en immanent

Transcendent betekent: boven of buiten het gewone ervaringsniveau.

Immanent betekent: aanwezig binnen de verschijnselen zelf.

Wanneer non-dualiteit wordt gepresenteerd als iets dat “achter” de wereld ligt, neigt zij naar transcendentie.

Wanneer zij wordt beschreven als volledig aanwezig in wat hier verschijnt, is zij immanent geformuleerd.

Slotopmerking

Deze begrippen worden in dit boek niet gebruikt om afstand te creëren, maar om structuren zichtbaar te maken.

Zij helpen om te onderscheiden of een articulatie:

- een ultieme werkelijkheid bevestigt
- elke ultieme grond ontkent

- ervaring centraal stelt
- of het hele kader van zoeken en vinden ondergraaft

Ook deze uitleg is geen neutrale buitenpositie. Zij maakt deel uit van de manier waarop dit boek kijkt.

Eigen begrippen

De analyse in dit boek maakt gebruik van termen die niet afkomstig zijn uit het traditionele non-duale veld. Ook deze woorden zijn niet neutraal. Zij vormen een manier van kijken en ordenen. Wat hier volgt, is geen definitieve definitie, maar een explicitering van hun gebruik.

Diorama

Het woord diorama verwijst oorspronkelijk naar een ruimtelijke voorstelling waarin een scène wordt opgebouwd als samenhangend geheel. Wat wordt getoond, is niet de wereld als zodanig, maar een geënceneerde configuratie waarin perspectief, schaal en samenhang al bepaald zijn.

In dit boek wordt “diorama” gebruikt als metafoor voor een ervaringsconfiguratie.

Een diorama is:

- een samenhangend geheel van aannames
- waarin bepaalde onderscheidingen vanzelfsprekend zijn
- waarin andere mogelijkheden niet verschijnen
- en waarin wat “werkelijk” heet al impliciet geordend is

Het begrip wil niet suggereren dat de wereld fictief is. Het maakt zichtbaar dat ervaring altijd reeds gestructureerd verschijnt.

Een diorama is dus geen illusie, maar een configuratie.

Wereld

Met “wereld” wordt hier niet het fysieke universum bedoeld, maar de wijze waarop werkelijkheid verschijnt binnen een bepaalde samenhang.

Een wereld omvat:

- wat als werkelijk geldt
- wat als illusie geldt
- wat als bevrijding geldt
- wat als probleem geldt

- wie of wat als subject verschijnt

Wanneer in dit boek wordt gesproken over “non-duale werelden”, betekent dit niet dat er meerdere fysieke universa bestaan. Het betekent dat er verschillende coherente structuren zijn waarin werkelijkheid anders wordt begrepen en geordend.

Een wereld is dus een ervarings- en betekeniskader.

Configuratie

“Configuratie” benadrukt dat een wereld niet uit losse elementen bestaat, maar uit onderling samenhangende posities.

Wanneer één element verschuift — bijvoorbeeld de status van het zelf — verschuift het geheel.

Het begrip configuratie vermijdt twee misverstanden:

- dat een wereld slechts een verzameling ideeën is
- dat zij een willekeurige constructie is

Een configuratie heeft interne coherentie. Zij houdt zichzelf in stand zolang haar onderscheidingen overtuigend blijven.

Raster

Het woord “raster” verwijst naar het analytische schema dat in dit boek wordt gebruikt om verschillende articulaties te vergelijken.

Het raster pretendeert geen neutrale buitenpositie. Het is een hulpmiddel om zichtbaar te maken:

- waar een fundament wordt aangenomen
- hoe bevrijding wordt gedacht
- wat er met de persoon gebeurt
- of er hiërarchie ontstaat

Het raster is geen ultieme maatstaf, maar een instrument. Het maakt verschillen zichtbaar zonder ze te reduceren.

Fundamenteel

Wanneer in deze analyse wordt gesproken over “fundament”, wordt daarmee bedoeld: een instantie of principe dat als uiteindelijk werkelijk wordt beschouwd en waaraan andere verschijnselen hun status ontleen.

Dit kan expliciet zijn (zoals Brahman of Bewustzijn), maar ook impliciet functioneren (bijvoorbeeld de afwezigheid van grond die zelf onaantastbaar wordt).

Het begrip “fundament” wordt hier descriptief gebruikt, niet polemisch.

Positie

Met “positie” wordt niet bedoeld dat iemand bewust een theorie kiest. Het verwijst naar de plaats van waaruit wordt gesproken en gedacht.

Elke articulatie — ook een ontkenning van alle posities — heeft een structuur waarin bepaalde uitspraken mogelijk zijn en andere niet.

Het benoemen van een positie is geen diskwalificatie. Het maakt haar contouren zichtbaar.

Slotopmerking

De hier gebruikte begrippen vormen zelf een wereld. Zij staan niet buiten configuratievorming. Het woord “diorama” is geen ontsnapping uit alle kaders, maar een poging om kaders herkenbaar te maken.

De analyse die volgt pretendeert daarom geen laatste grond. Zij biedt slechts een manier van kijken waarin verschillen zichtbaar worden zonder dat één ervan als definitief wordt bevestigd.

Over de positie van dit boek

Ook deze analyse staat niet buiten taal. De termen die hier worden gebruikt, zoals “wereld”, “structuur” en “positie”, zijn geen neutrale labels. Zij vormen zelf een manier van kijken.

Dit boek pretendeert daarom geen laatste standpunt in te nemen. Het biedt geen alternatief fundament en geen correctere versie van non-dualiteit. Het probeert slechts zichtbaar te maken hoe verschillende articulaties functioneren.

De hier gekozen benadering kan zelf worden bevraagd. Zij installeert geen nieuwe bevrijding en geen nieuwe hiërarchie, maar zij is evenmin zonder perspectief.

Wat hier gebeurt, is geen ontsnappen aan alle posities, maar een poging om posities herkenbaar te maken.

Hoofdstuk 1

Non-dualiteit betekent niet overal hetzelfde

Onder de naam non-dualiteit gaat geen eenduidige visie schuil. Wat op het eerste gezicht een gedeeld inzicht lijkt, blijkt bij nadere beschouwing een verzameling uiteenlopende posities.

Voor sommigen betekent non-dualiteit dat er uiteindelijk maar één werkelijkheid is. De wereld van vormen is verschijning. De grond is bewustzijn, Brahman of het Absolute. Bevrijding is het herkennen van die grond als wat men altijd al is.

Voor anderen is precies dat problematisch. Iedere poging om een grond aan te wijzen, ook als die bewustzijn heet, wordt gezien als een subtiele vorm van metafysica. Hier wordt geen ultieme werkelijkheid bevestigd, maar elke positie ondergraven. Wat resteert is leegte, niet als nieuwe substantie, maar als het ontbreken van vaste aard.

Er zijn ook stemmen die zich niet bezighouden met ontologie. Zij spreken over directe ervaring. Zien, horen, voelen, zonder centrum.

Non-dualiteit verwijst dan niet naar een kosmische waarheid, maar naar een verschuiving in perspectief.

En er zijn articulaties die zelfs dit te veel vinden. Geen verschuiving. Geen inzicht. Geen bevrijding. Geen iemand die iets zou kunnen bereiken. Non-dualiteit is dan geen toestand en geen waarheid, maar eenvoudig wat altijd al het geval is. Zonder doel. Zonder betekenis.

Dit zijn geen nuances binnen één leer. Ze veronderstellen verschillende opvattingen over werkelijkheid, ervaring en bevrijding. Een ontologische grond kan niet tegelijk volledig ontkend worden. Een pad kan niet tegelijk noodzakelijk en illusoir zijn.

Toch worden al deze posities onder dezelfde naam gepresenteerd.

Dat is geen bijkomstigheid. Het betekent dat non-dualiteit niet als één samenhangende doctrine kan worden behandeld. Wat hier onderzocht wordt, is daarom niet de waarheid van non-dualiteit, maar de verschillende werelden die onder deze naam verschijnen. Elke articulatie vormt een eigen samenhang. Zij bepaalt wat werkelijk is, wat illusie heet, wat bevrijding betekent en wat er met de persoon gebeurt.

Non-dualiteit blijkt geen enkelvoudig inzicht, maar een veld van werelden.

En precies daarom vraagt zij om analyse.

Non-dualiteit als levensfilosofie en als beleving

Onder de naam non-dualiteit worden twee verschillende dingen samengebracht die niet vanzelfsprekend samenvallen:

1. non-dualiteit als visie of levensfilosofie
2. non-dualiteit als beleving of ervaring

Deze twee worden vaak met elkaar verward.

1. Non-dualiteit als levensfilosofie

Hier wordt non-dualiteit opgevat als een samenhangend wereldbeeld.

Er worden uitspraken gedaan zoals:

- alles is één werkelijkheid
- het zelf bestaat niet
- bewustzijn is de enige realiteit
- er is geen afzonderlijke doener

Deze uitspraken functioneren als overtuigingen of theoretische posities. Zij ordenen hoe werkelijkheid wordt begrepen.

In deze vorm is non-dualiteit een interpretatiekader.

Zij bepaalt:

- wat als werkelijk geldt
- wat als illusie geldt
- wat bevrijding betekent
- hoe lijden wordt begrepen

Zij kan expliciet worden verdedigd, onderwezen en doorgegeven.

Als levensfilosofie is non-dualiteit vergelijkbaar met andere wereldbeschouwingen. Zij biedt een coherente manier om het bestaan te interpreteren.

2. Non-dualiteit als beleving

Hier wordt non-dualiteit niet opgevat als theorie, maar als directe ervaring.

Men beschrijft bijvoorbeeld:

- het wegvallen van de grens tussen ik en wereld
- een gevoel van eenheid

- afwezigheid van een afzonderlijk centrum
- onmiddellijke aanwezigheid zonder interpretatie

In deze context verwijst non-dualiteit naar hoe ervaring zich aandient, niet naar wat er metafysisch waar is.

Deze beleving kan tijdelijk of blijvend worden ervaren. Zij kan mild zijn of ingrijpend.

Belangrijk is dat ervaring op zichzelf nog geen ontologie vastlegt.

Een gevoel van eenheid betekent niet automatisch dat er ontologisch slechts één werkelijkheid bestaat.

3. De verwarring

In het non-duale veld worden deze twee vaak vermengd.

Een ervaring van eenheid kan worden geïnterpreteerd als bewijs van een metafysische eenheid.

Een ontologische theorie kan worden voorgesteld als beschrijving van wat men “direct kan zien”.

Daardoor ontstaat een circulaire beweging:

- ervaring bevestigt theorie

- theorie verklaart ervaring

Maar beide behoren tot verschillende niveaus.

Een beleving kan plaatsvinden zonder dat zij wordt opgevat als ultieme waarheid.

Een levensfilosofie kan worden aanvaard zonder dat er ooit een specifieke ervaring heeft plaatsgevonden.

4. Vier mogelijke combinaties

Wanneer dit onderscheid wordt gemaakt, worden verschillende posities zichtbaar:

1. Beleving zonder metafysica. Er wordt een verschuiving in ervaring beschreven, zonder ontologische claims.
2. Metafysica zonder specifieke beleving. Non-dualiteit wordt als overtuiging aangenomen of verdedigd.
3. Beleving geïnterpreteerd als ontologie. Een ervaring van eenheid wordt opgevat als bewijs dat alles één is.
4. Ontmanteling van beide. Zowel theorie als ervaring worden gerelativeerd.

Dit onderscheid maakt duidelijk waarom non-duale articulaties zo uiteenlopen.

5. Plaats binnen dit boek

Ervaringen worden niet ontkend of gerelativeerd, maar onderscheiden van de interpretaties die eraan worden verbonden.

Een ervaring van afwezigheid van een zelf is op zichzelf geen theorie.

Maar zodra zij wordt verwoord als “er bestaat geen zelf”, ontstaat een filosofische positie.

Het boek onderzoekt deze posities.

Dat betekent niet dat ervaringen worden ontkend of gereduceerd.

Het betekent dat hun interpretatiekaders zichtbaar worden gemaakt.

6. Voorzichtigheid

Het onderscheid tussen levensfilosofie en beleving is analytisch. In concrete situaties lopen zij vaak in elkaar over.

Wie een verschuiving ervaart, zoekt taal om die te begrijpen.

Wie een theorie omarmt, kan ervaringen anders gaan interpreteren.

Juist daarom is het belangrijk beide niveaus te onderscheiden.

Hoofdstuk 2

1. Non-dualiteit als één werkelijkheid

In deze benadering betekent non-dualiteit dat er uiteindelijk maar één werkelijkheid is. De veelheid van verschijnselen, inclusief het persoonlijke leven, wordt gezien als uitdrukking, manifestatie of verschijning van die ene grond. Die grond kan verschillende namen dragen. Bewustzijn. Zijn. Brahman. God. Pure Awareness.

De kern is eenvoudig: er zijn geen twee werkelijkheden. Wat als afzonderlijk wordt ervaren, is in wezen niet afgescheiden van de grond waaruit het verschijnt.

Binnen deze visie krijgt bevrijding een duidelijke betekenis. Zij bestaat uit het herkennen dat men niet het beperkte individu is, maar die ene werkelijkheid zelf. Wat als afzonderlijk zelf werd ervaren, blijkt nooit werkelijk los te hebben gestaan van de grond.

Deze formulering heeft grote aantrekkingskracht. Zij biedt helderheid en samenhang. De wereld krijgt een plaats binnen een groter geheel.

Het persoonlijke leven wordt niet ontkend, maar herleid tot uitdrukking van iets fundamenteels.

Toch ontstaat hier een eerste spanning.

Als er één ultieme grond wordt aangenomen, dan wordt daarmee een fundamenteel referentiepunt geïnstalleerd. Hoe zorgvuldig men ook spreekt, er is iets dat uiteindelijk werkelijker is dan de veelheid van verschijnselen. Dat roept de vraag op wat de status van die verschijnselen dan precies is. Zijn zij minder werkelijk? Afhankelijk? Secundair?

Een tweede spanning betreft hiërarchie. Wanneer bevrijding wordt opgevat als herkenning van de grond, ontstaat het onderscheid tussen wie dit herkent en wie niet. Zelfs als dat onderscheid wordt ontkend op het niveau van de grond zelf, functioneert het vaak impliciet op het niveau van het onderwijs of de gemeenschap.

Deze spanningen hoeven deze benadering niet te ontcrachten. Zij maken wel zichtbaar dat non-dualiteit hier niet alleen een ontkenning van tweeheid is, maar ook een positieve uitspraak over wat uiteindelijk werkelijk is.

En dat is een duidelijke positie.

2. Non-dualiteit als ontmanteling van elke grond

In deze benadering betekent non-dualiteit niet dat alles uiteindelijk één is, maar dat geen enkele werkelijkheid een vaste, zelfstandige kern heeft. Elke poging om een ultieme grond aan te wijzen wordt gezien als een nieuwe vastzetting.

Wat verschijnt, verschijnt zonder blijvende basis. Er is geen verborgen substantie achter de veelheid van verschijnselen. De idee dat er een onveranderlijke werkelijkheid bestaat waarop alles rust, wordt zelf ter discussie gesteld.

Hier krijgt non-dualiteit een andere betekenis. Zij is geen positieve uitspraak over wat uiteindelijk werkelijk is, maar een *ondermijning* van zulke uitspraken. Niet één werkelijkheid tegenover vele, maar het wegvallen van het onderscheid tussen fundamenteel en afgeleid.

Bevrijding wordt in deze context anders verstaan. Zij is geen herkenning van een grond, maar het loslaten van de behoefte aan grond. Niet het ontdekken van wat altijd al aanwezig was, maar het doorzien van de neiging om ergens houvast te zoeken.

Deze benadering heeft haar eigen aantrekkingskracht. Zij voorkomt dat non-dualiteit zelf een metafysisch systeem wordt. Zij waakt ervoor om leegte, bewustzijn of eenheid tot nieuwe substanties te verheffen.

Toch ontstaat hier eveneens een spanning.

Wanneer elke grond wordt ontkend, rijst de vraag of deze ontkenning zelf niet als uitgangspunt fungeert. Wordt het ontbreken van vaste aard dan niet alsnog een impliciete structuur? En hoe kan men spreken over ontmanteling zonder een positie in te nemen van waaruit wordt ontmanteld?

Bovendien ontstaat de vraag hoe bevrijding hier precies moet worden begrepen. Als er geen vaste grond is en geen blijvende kern, wat verandert er dan wanneer men “ziet”? Is er sprake van een verschuiving, of slechts van het wegvallen van een overtuiging?

Ook hier blijkt non-dualiteit geen eenvoudige ontkenning van tweeheid, maar een specifieke manier van spreken over werkelijkheid en ervaring.

En dat is eveneens een duidelijke positie.

3. Non-dualiteit als directe ervaring

In deze benadering staat niet de vraag centraal wat uiteindelijk werkelijk is, maar wat zich hier en nu voordoet. Non-dualiteit verwijst dan naar een verschuiving in perspectief waarin de scheiding tussen waarnemer en waargenomene minder vanzelfsprekend blijkt.

Er is zien, horen, voelen. Maar wanneer nauwkeurig wordt gekeken, blijkt het moeilijk een afzonderlijk centrum aan te wijzen dat dit alles bezit of controleert. Wat eerder als een vaste grens werd ervaren tussen “ik” en “wereld”, blijkt niet zo scherp als gedacht.

Non-dualiteit krijgt hier geen ontologische formulering. Zij wordt niet gepresenteerd als theorie over de aard van de werkelijkheid, maar als directe herkenning. Het gaat niet om een verklaring van wat bestaat, maar om het zien van hoe ervaring zich aandient.

Bevrijding wordt in deze context vaak opgevat als het wegvallen van een misverstand. Niet als overgang naar een andere werkelijkheid, maar als inzicht in hoe de scheiding wordt geconstrueerd. De wereld blijft wat zij is, maar de verhouding ertoe verschuift.

Ook deze benadering heeft haar aantrekkingskracht. Zij vermijdt uitgebreide metafysische systemen en richt zich op wat onmiddellijk controleerbaar lijkt. Er is geen beroep op een verborgen grond, maar op directe waarneming.

Maar wanneer deze verschuiving als bevrijdend wordt beschreven, rijst de vraag of zij niet alsnog een norm voorstelt. Wordt er impliciet een onderscheid gemaakt tussen wie dit ziet en wie niet? En wordt ervaring zelf dan niet maatstaf voor wat als werkelijk geldt?

Daarnaast blijft de vraag of de afwezigheid van een centrum niet alsnog wordt gedacht tegen de achtergrond van iets dat alles draagt.

Zelfs wanneer dit niet expliciet wordt benoemd, kan het functioneren als stilzwijgende veronderstelling.

Ook hier blijkt non-dualiteit geen eenvoudige ontkenning van tweeheid, maar een specifieke manier van spreken over ervaring en werkelijkheid.

En dat is opnieuw een duidelijke positie

4. Non-dualiteit als radicale ontkenning

In deze benadering wordt zelfs het idee van herkenning of verschuiving ter discussie gesteld. Er is geen afzonderlijk iemand die iets kan bereiken, begrijpen of realiseren. Het spreken over bevrijding, ontwaken of inzicht wordt gezien als onderdeel van de illusie van een zoeker.

Non-dualiteit verwijst hier niet naar een toestand en niet naar een ervaring. Er is geen proces en geen overgang. Wat verschijnt, verschijnt eenvoudig. Er is geen verborgen centrum dat zich moet bevrijden van misverstand.

De structuur van voor en na wordt afgewezen. Er is geen onwetendheid die moet worden overwonnen en geen verlichting die bereikt kan worden. Elke vorm van spiritueel traject wordt beschouwd als bevestiging van het idee dat er iemand is die iets mist.

Deze benadering heeft een radicale helderheid. Zij weigert elke troost en elke toekomstbelofte. Zij ontnemt non-dualiteit haar ontwikkelingsschema en haar hiërarchische structuur.

Toch ontstaat ook hier weer een spanning.

Wanneer wordt gezegd dat er geen iemand is en geen bevrijding mogelijk is, wordt daarmee een uitspraak gedaan. Die uitspraak kan functioneren als positie, ook al ontkent zij elke positie. De ontkenning van hiërarchie kan zelf een onderscheid creëren tussen wie dit begrijpt en wie nog spreekt in termen van zoeken en vinden.

Daarnaast blijft de vraag hoe taal hier opereert. Als elke vorm van betekenisstructuur wordt gerelativeerd, wat gebeurt er dan wanneer er toch gesproken wordt? Wordt het spreken zelf niet onderdeel van wat wordt ontkend?

Ook hier blijkt non-dualiteit geen eenvoudige ontkenning van tweeheid, maar een specifieke manier van spreken over ervaring, persoon en werkelijkheid.

En ook dit is een duidelijke positie.

5. Non-dualiteit als integratie van het menselijke

In deze benadering wordt non-dualiteit niet opgevat als ontkenning van de menselijke ervaring, maar als haar inclusie. Emoties, relaties, trauma, twijfel en kwetsbaarheid worden niet gezien als obstakels die moeten verdwijnen, maar als uitdrukking van wat is.

Non-dualiteit verwijst hier niet in de eerste plaats naar een ontologische grond of naar de ontmanteling van alle posities, maar naar een manier van aanwezig zijn waarin niets wordt uitgesloten. Er is geen hogere werkelijkheid tegenover het dagelijkse leven. Het alledaagse wordt niet gereduceerd tot illusie en ook niet ontkend.

Bevrijding krijgt in deze context een mildere betekenis. Zij is geen radicale breuk en geen eindpunt, maar een verzachting van verzet. Niet het bereiken van een andere toestand, maar het wegvallen van de noodzaak om anders te zijn dan men is.

Deze benadering heeft een duidelijke aantrekkingskracht. Zij vermijdt zowel metafysische abstractie als radicale ontkenning. Zij biedt ruimte aan psychologische processen zonder deze te verheffen tot ultieme oplossing.

Maar wanneer alles wordt geïncludeerd, rijst de vraag of er nog onderscheid mogelijk is. Wordt non-dualiteit hier een vorm van

acceptatiepsychologie? En blijft er impliciet niet alsnog een norm bestaan van hoe men aanwezig zou moeten zijn?

Daarnaast kan de afwezigheid van scherpe ontkenning ertoe leiden dat de oorspronkelijke radicaliteit van non-dualiteit verzacht wordt tot levenshouding.

Ook deze benadering vormt een duidelijke positie binnen het veld. Zij is noch ontologische verankering, noch radicale ontkenning, maar een specifieke manier om non-dualiteit in het menselijke leven te situeren.

6. Vergelijkende schets van de vijf benaderingen

De vijf beschreven manieren van spreken over non-dualiteit verschillen niet alleen in toon, maar in structuur. Zij situeren werkelijkheid, bevrijding en de persoon op uiteenlopende wijze.

1. Waar ligt de nadruk?

Ontologische eenheid legt de nadruk op wat uiteindelijk werkelijk is. De vraag is: wat is de grond van alles wat verschijnt?

- Ontmanteling van elke grond legt de nadruk op het ondergraven van zulke claims. De vraag is: kan er überhaupt een ultieme grond worden aangewezen?

- Directe ervaring richt zich op wat hier en nu wordt waargenomen. De vraag is: hoe verschijnt ervaring wanneer nauwkeurig wordt gekeken?
- Radicale ontkenning ondergraaft het hele kader van zoeken en vinden. De vraag is niet wat waar is, maar of er iemand is die iets moet weten.
- Integratieve non-dualiteit richt zich op het menselijke leven als geheel. De vraag is: wat gebeurt er wanneer niets wordt uitgesloten?

2. Wat gebeurt er met bevrijding?

- In ontologische eenheid is bevrijding herkenning van de grond.
- In ontmanteling is bevrijding het loslaten van de behoefte aan fundament.
- In directe ervaring is bevrijding het doorzien van een constructie.
- In radicale ontkenning wordt bevrijding als idee zelf ontkend.
- In integratieve non-dualiteit wordt bevrijding vaak verstaan als verzachting, integratie of het wegvallen van verzet.

Hier wordt zichtbaar dat hetzelfde woord verschillende tijdsstructuren veronderstelt. Soms is er een duidelijke overgang. Soms wordt elke overgang ontkend.

3. Wat gebeurt er met de zoeker?

- In ontologische eenheid is de zoeker iemand die zijn ware aard nog niet herkent.
- In ontmanteling wordt de zoeker gezien als constructie, maar niet noodzakelijk ontkend.
- In directe ervaring wordt de zoeker onderzocht in de ervaring zelf.
- In radicale ontkenning is de zoeker het centrale misverstand.
- In integratieve non-dualiteit wordt de zoeker vaak benaderd met mildheid. Zoeken is deel van het menselijke proces.

4. Wordt er een fundament aangenomen?

- Ontologische eenheid: ja, expliciet.
- Ontmanteling: nee, elke grond wordt ondergraven.
- Directe ervaring: niet noodzakelijk, maar soms impliciet.
- Radicale ontkenning: nee, ook geen afwezigheid als fundament.

- Integratieve non-dualiteit: meestal niet expliciet, maar er kan een impliciete waarde van aanwezigheid of acceptatie functioneren.

5. Ontstaat er hiërarchie?

- Ontologische eenheid: vaak wel, tussen herkenning en onwetendheid.
- Ontmanteling: tracht hiërarchie te vermijden, maar kan impliciet onderscheid produceren.
- Directe ervaring: kan normatief worden wanneer ervaring maatstaf wordt.
- Radicale ontkenning: ontkent hiërarchie, maar kan zich afzetten tegen zoeken.
- Integratieve non-dualiteit: minimaliseert hiërarchie, maar kan een ideaal van openheid installeren.

Voorlopige conclusie

De verschillen tussen deze benaderingen zijn niet louter terminologisch. Zij betreffen de plaats van werkelijkheid, tijd, ervaring en persoon. Toch worden zij allen gepresenteerd onder dezelfde naam.

Dat betekent dat non-dualiteit geen enkelvoudige positie is, maar een veld van uiteenlopende structuren. Wie spreekt over non-dualiteit, spreekt altijd vanuit een van deze architecturen, expliciet of impliciet.

Over betrokkenheid en voorkeur

Mijn eigen ontwikkeling heeft mij dichter gebracht bij articulaties van non-dualiteit die geen ontologisch fundament installeren en geen hiërarchie tussen “ontwaakt” en “niet-ontwaakt” bevestigen. In die zin voel ik verwantschap met stemmen die het zoeken zelf ter discussie stellen en die terughoudend zijn in het spreken over hogere toestanden.

Wat volgt is geen bevestiging van een voorkeur, maar een beschrijving van uiteenlopende articulaties zoals zij zich aandienen.

Deel II

Klassieke articulaties

Wanneer over non-dualiteit wordt gesproken, gebeurt dat vaak in verwijzing naar oudere tradities waarin het idee van een ondeelbare werkelijkheid systematisch werd doordacht. Deze tradities vormen geen homogene achtergrond. Zij verschillen in metafysische inzet, in taalgebruik en in praktijk. Wat hen verbindt is niet een identieke doctrine, maar de poging om de scheiding tussen zelf en werkelijkheid fundamenteel te heroverwegen.

De hier besproken tradities worden niet behandeld als oorsprong die het latere spreken verklaart. Zij vormen historische articulaties waarin vergelijkbare vragen in een andere context werden uitgewerkt. In elk van hen verschijnt non-dualiteit in een eigen configuratie, soms ontologisch scherp geformuleerd, soms apofatisch, soms praktisch-experientieel.

De klassieke tradities die hier worden besproken, worden niet behandeld als fundament waarop latere articulaties rusten. Zij verschijnen als specifieke configuraties binnen het bredere veld dat

onder de naam non-dualiteit circuleert. Ook zij worden gelezen als werelden met een eigen ontologische inzet, soteriologische structuur en verhouding tot de persoon.

Het doel is niet om een oorsprong te reconstrueren, maar om zichtbaar te maken hoe non-dualiteit in verschillende historische contexten vorm kreeg.

Hoofdstuk 3

Advaita Vedanta

In de Advaita Vedanta wordt non-dualiteit expliciet en systematisch ontologisch geformuleerd. Bij Adi Shankara krijgt de stelling dat Atman en Brahman niet twee zijn een uitgewerkte metafysische onderbouw. Het diepste zelf en de ultieme werkelijkheid vallen samen. De ervaring van afzonderlijkheid berust op avidya, onwetendheid, die het oneindige bewustzijn doet verschijnen als beperkt individu.

Deze articulatie onderscheidt verschillende niveaus van werkelijkheid. Op het alledaagse niveau functioneert de wereld met haar onderscheidingen en causaliteit. Op het hoogste niveau is er slechts Brahman, onveranderlijk en zonder tweede. De verschijningswereld wordt niet eenvoudigweg ontkend, maar haar zelfstandige realiteit wordt gerelativeerd. Zij wordt vaak beschreven als maya, niet als pure illusie, maar als afhankelijk en voorlopig.

Latere leraren zoals Ramana Maharshi verwoorden dit minder scholastisch. De vraag “Wie ben ik?” fungeert als directe aanwijzing

naar dat wat voorafgaat aan elke identificatie. Toch blijft ook hier de ontologische inzet intact: het ware zelf is niet het lichaam of de geest, maar het tijdloze bewustzijn waarin deze verschijnen.

Realisatie betekent het doorzien van misidentificatie. Wat overblijft is geen nieuw verworven toestand, maar erkenning van wat altijd het geval was. Daarmee krijgt non-dualiteit een duidelijke hiërarchische structuur. Er is kennis en onwetendheid, het relatieve en het absolute, het veranderlijke en het onveranderlijke.

Juist deze helderheid roept vragen op. Wanneer Brahman als enige werkelijkheid wordt bevestigd, hoe moet dan de status van maya precies worden gedacht? Is de verschijningswereld werkelijk niet anders dan Brahman, of blijft er een asymmetrie bestaan tussen het absolute en het relatieve? En wanneer bevrijding wordt gekoppeld aan kennis van het absolute, blijft dan niet impliciet een onderscheid tussen wie weet en wie niet weet?

In de Advaita Vedanta verschijnt non-dualiteit als consistent ontologisch monisme, verbonden met bevrijding uit existentieel lijden. Zij biedt systematische helderheid, maar doet dat door een duidelijke prioriteit toe te kennen aan het absolute boven het verschijnende. De scheiding tussen zelf en werkelijkheid wordt niet enkel psychologisch opgeheven, maar metafysisch ontkend.

Zen

In het zenboeddhisme verschijnt non-dualiteit zonder expliciete ontologische systematiek, maar niet zonder filosofische diepte. De traditie, die zich beroept op een directe overdracht buiten de geschriften en vaak wordt teruggevoerd op Bodhidharma, legt de nadruk op onmiddellijke realisatie. Toch is deze directheid ingebed in een lange ontwikkeling van Mahayana-denken waarin leegte en niet-twee centraal staan.

Het begrip leegte, uitgewerkt in de Madhyamaka-filosofie van Nagarjuna en in de Prajnaparamita-literatuur, betekent niet dat dingen niet bestaan, maar dat zij geen onafhankelijke, blijvende kern hebben. In Zen wordt dit inzicht niet primair conceptueel onderwezen, maar belichaamd in praktijk. Figuren als Dogen benadrukken dat beoefening en verlichting niet twee zijn. Zazen is niet middel tot doel, maar uitdrukking van wat reeds het geval is.

Non-dualiteit verschijnt hier als het wegvallen van de scheiding tussen waarnemer en waargenomene. Wanneer er volledig wordt gezeten, is er geen aparte zitter tegenover een wereld. Vorm is leegte, leegte is vorm. Toch wordt leegte niet voorgesteld als onderliggende substantie. Zij wijst op relationaliteit en afhankelijk ontstaan.

De spanning in Zen ligt juist in deze terughoudendheid. Enerzijds wordt elke metafysische vastlegging vermeden. Anderzijds wordt

verlichting wel degelijk erkend. Er zijn meesters en leerlingen, doorbraakervaringen en transmissies. Hoe moet het onderscheid tussen inzicht en niet-inzicht worden verstaan wanneer uiteindelijk geen vast zelf bestaat dat zou kunnen ontwaken?

Daarnaast blijft de vraag hoe leegte zelf moet worden begrepen. Wanneer alle verschijnselen leeg zijn van zelfstandige kern, is leegte dan louter negatief bepaald, of krijgt zij impliciet een funderende rol? Zen weigert deze vraag systematisch uit te werken, maar kan haar niet geheel ontlopen.

In Zen verschijnt non-dualiteit als belichaamde praktijk waarin dualistische scheiding oplost in directe aandacht. Zij wordt niet verdedigd als ontologisch monisme, maar gerealiseerd in handeling en stilte. De afwezigheid van expliciete metafysica verleent haar openheid, maar laat tegelijk ruimte voor uiteenlopende interpretaties van wat precies wordt gezien.

Taoïsme

In het taoïsme verschijnt non-dualiteit niet als systematisch uitgewerkte ontologie, maar als inzicht in een voorafgaande samenhang die niet in begrippen kan worden vastgelegd. In de Daodejing, traditioneel toegeschreven aan Laozi, wordt de Tao beschreven als datgene wat niet benoemd kan worden en toch de

oorsprong is van hemel en aarde. Zodra zij wordt benoemd, is zij reeds niet meer de Tao.

De scheiding tussen mens en wereld, tussen handelen en gebeuren, wordt hier niet opgelost door identificatie met een absoluut zelf, maar door het loslaten van geforceerde interventie. Het principe van wu wei, vaak vertaald als niet-doen of niet-forceren, wijst op handelen in overeenstemming met de spontane beweging van het geheel. Non-dualiteit verschijnt als verdwijnen van verkramping, niet als theoretische eenheid.

In de verhalen van Zhuangzi wordt deze houding uitgewerkt in beelden van relativering. Tegenstellingen als goed en kwaad, nuttig en nutteloos, leven en dood blijken perspectivisch. De droom van de vlinder ondermijnt het vanzelfsprekende onderscheid tussen subject en object. Wat vast leek, blijkt vloeiend.

Toch bevat ook het taoïsme een ontologische spanning. Wanneer de Tao wordt aangeduid als oorsprong van alle dingen, krijgt zij dan niet impliciet de status van ultieme grond? Is zij louter metafoor voor samenhang, of wordt zij gedacht als reële bron? De teksten weigeren deze vraag systematisch te beantwoorden, maar de suggestie van prioriteit blijft aanwezig.

Daarnaast ontstaat een subtiële normativiteit. Wanneer niet-forceren als ideale houding wordt voorgesteld, wordt dan niet alsnog een maatstaf geïntroduceerd waaraan handelen moet voldoen? De

spontane wijze van de wijze is aantrekkelijk, maar roept de vraag op hoe spontaniteit zich verhoudt tot bewuste keuze.

In het taoïsme verschijnt non-dualiteit als harmonische dynamiek waarin tegenstellingen elkaar doordringen. Zij wordt niet verdedigd als metafysische identiteit en ook niet ontmanteld tot nihilisme, maar gesuggereerd in paradox, beeld en beweging. De weigering om haar vast te leggen verleent haar flexibiliteit, maar laat ook open hoe diep de ontologische inzet reikt. id, maar maakt ook dat uiteenlopende interpretaties mogelijk blijven.

Dzogchen

Binnen het Tibetaans boeddhisme verschijnt in Dzogchen non-dualiteit als directe herkenning van de aard van geest. Deze stroming, vaak verbonden met vroege meesters als Padmasambhava en in recente tijd met leraren als Namkhai Norbu, benadrukt dat de uiteindelijke werkelijkheid niet moet worden geconstrueerd, maar herkend als reeds aanwezig.

De kernterm rigpa verwijst naar dit onmiddellijke gewaarzijn dat leeg en helder tegelijk is. Leeg betekent hier niet afwezigheid, maar vrij-zijn van vaste kern. Helder verwijst naar het vermogen tot verschijnen en kennen. Non-dualiteit verschijnt als ongescheidenheid van deze twee aspecten. Gedachten en emoties worden niet onderdrukt of ontkend, maar herkend als bewegingen binnen dezelfde openheid.

Anders dan in een strikt ontologisch monisme wordt hier geen blijvende substantie bevestigd. Toch wordt de aard van geest beschreven als oorspronkelijk zuiver en ongeconditioneerd. Deze formuleringen roepen de vraag op hoe zij moeten worden verstaan. Gaat het om fenomenologische beschrijving van ervaring, of krijgt deze aard van geest impliciet een funderende status?

Een bijkomende spanning ligt in de verhouding tussen onmiddellijke herkenning en traditionele overdracht. Dzogchen benadrukt dat rigpa hier en nu kan worden herkend, zonder geleidelijke opbouw. Tegelijkertijd wordt vaak gesproken over transmissie van leraar op leerling en over voorbereidende oefeningen. De claim van directheid staat naast institutionele structuur.

Ook het onderscheid tussen herkennen en niet-herkennen blijft werkzaam. Hoewel wordt gesteld dat de aard van geest altijd aanwezig is, wordt bevrijding verbonden aan het daadwerkelijk herkennen ervan. Daarmee ontstaat een verschil tussen wie ziet en wie niet ziet, ook al wordt uiteindelijk geen vast zelf erkend.

In Dzogchen verschijnt non-dualiteit als onmiddellijke openheid waarin leegte en helderheid niet twee zijn. Zij wordt niet systematisch verdedigd als metafysisch beginsel, maar als levende herkenning binnen een traditie die tegelijk minimalistisch in kern en rijk in uitwerking is. Juist in deze spanning tussen eenvoud en structuur krijgt haar articulatie bijzondere scherppte.

Christelijke mystiek

In de mystieke tradities verschijnt non-dualiteit zelden als systematische leer. Zij wordt niet geformuleerd in termen van metafysische analyse, maar in taal van vereniging, grond en innerlijke leegte. In de christelijke mystiek, bijvoorbeeld bij Meister Eckhart, klinkt de gedachte dat de diepste grond van de ziel niet gescheiden is van de goddelijke grond. In de soefi-poëzie van Rumi verschijnt een vergelijkbare intuïtie in beelden van liefde waarin minnaar en geliefde niet twee blijken te zijn.

Het zelf wordt hier niet eenvoudigweg ontkend, maar doorzichtig gemaakt. De weg van de mysticus wordt vaak beschreven als ontlediging, armoede van geest of sterven aan zichzelf. In teksten van John of the Cross of Teresa of Avila wordt dit proces verwoord als innerlijke zuivering waarin de ziel haar gehechtheden verliest en zich opent voor een werkelijkheid die haar overstijgt.

Toch blijft de taal relationeel. Waar in Advaita het onderscheid tussen Atman en Brahman principieel wordt opgeheven, spreekt de mystiek vaak over vereniging met God. Non-dualiteit verschijnt hier niet als abstracte identiteit, maar als intieme samenhang. De eenheid wordt ervaren in liefde, stilte of extase, eerder dan conceptueel vastgesteld.

Er blijft bovendien een theologische context aanwezig. God wordt niet gereduceerd tot impersonaal principe, maar blijft aangeduid als

levende werkelijkheid. De non-dualiteit van mystieke ervaring beweegt zich daardoor binnen het spanningsveld van schepping en schepper. De grens wordt doorzichtig, maar niet altijd volledig opgeheven in systematische zin.

Ook hier rijst een vraag. Wanneer de mysticus spreekt over vereniging met God, betekent dat werkelijke identiteit, of blijft er een subtiel onderscheid bestaan? En wanneer de grond van de ziel wordt benoemd, krijgt deze dan impliciet ontologische status, vergelijkbaar met andere non-duale articulaties?

In de mystiek verschijnt non-dualiteit als ervaring van intimiteit met het absolute. Zij wordt niet verdedigd als filosofisch systeem, maar getuigd in taal van liefde, stilte en innerlijke leegte. Daarmee laat ook deze traditie zien dat non-dualiteit niet één vaste vorm heeft, maar uiteenlopende uitdrukkingen kent.

Deel III

Overgangsfiguren 20e eeuw

De klassieke articulaties die voorafgingen, waren ingebed in religieuze, institutionele en culturele kaders. In de twintigste eeuw verschuift die bedding. Non-dualiteit verschijnt steeds vaker buiten formele traditie, los van monastieke structuren en los van systematische theologie.

Wat hier zichtbaar wordt, is geen eenvoudige overdracht, maar herpositionering. De taal wordt directer, de context individueler, de autoriteit minder institutioneel. Non-dualiteit wordt niet langer uitsluitend gedragen door traditie, maar door individuele stemmen die zich tot een modern publiek richten.

Deze verschuiving verandert niet noodzakelijk de inhoud, maar wel de manier waarop zij functioneert.

Hoofdstuk 4

Ramana Maharshi

Ramana Maharshi staat historisch gezien in de lijn van Advaita Vedanta, maar zijn articulatie verschilt in toon en methode. Waar Shankara een uitgewerkt metafysisch systeem presenteert, spreekt Ramana bijna uitsluitend vanuit directe aanwijzing.

De kern van zijn benadering is zelfonderzoek. De vraag “Wie ben ik?” is geen theoretische reflectie, maar een instrument dat de aandacht terugbrengt naar de bron van het ‘ik’-gevoel. Niet de analyse van de wereld staat centraal, maar het onderzoeken van degene die zich als afzonderlijk ervaart.

Ontologisch blijft Ramana binnen de Advaita-structuur. Het Zelf is geen psychologisch centrum, maar het enige wat werkelijk is. Het lichaam, de geest en de wereld verschijnen binnen dit bewustzijn. Realisatie betekent het doorzien van identificatie met het persoonlijke.

Toch verschuift er iets. De nadruk ligt minder op systematische ontologie en meer op directe herkenning. Er is geen uitgebreide

kosmologie, geen uitgewerkt onderscheid tussen werkelijkheidsniveaus. De weg is radicaal eenvoudig: onderzoek de 'ik'-gedachte tot haar oorsprong.

Daarmee vormt Ramana een overgang. De klassieke ontologische grond blijft intact, maar de scholastische formulering maakt plaats voor existentieel onderzoek. Non-dualiteit wordt minder een metafysisch stelsel en meer een directe aanwijzing.

Tegelijk blijft de soteriologische structuur aanwezig. Er is onwetendheid en er is realisatie. Er is misidentificatie en er is herkenning. De hiërarchie tussen weten en niet-weten wordt niet opgeheven, maar stilzwijgend verondersteld.

Ramana Maharshi laat zien hoe een klassieke ontologie kan verschuiven naar een directe praktijk van zelfonderzoek, zonder haar grond volledig los te laten.

Nisargadatta Maharaj

In het spreken van Nisargadatta Maharaj krijgt non-dualiteit een sobere, directe vorm. Geworteld in de Advaita-traditie, maar vrij van uitgebreide scholastiek, wijst hij steeds opnieuw naar het eenvoudige feit van zijn. "Blijf bij het gevoel 'Ik ben'," luidt een kernachtige aanwijzing. Niet als psychologische techniek, maar als directe verwijzing naar dat wat voorafgaat aan elke identificatie.

Het zelf wordt hier onderscheiden in twee betekenissen. Het persoonlijke zelf, lichaam, gedachten, geschiedenis, verschijnt als tijdelijk en veranderlijk. Daartegenover staat het pure zijn, dat niet als object kan worden gekend maar als onmiddellijke aanwezigheid wordt herkend. Non-dualiteit wordt niet gepresenteerd als concept, maar als inzicht in de aard van dit zijn.

Realisatie betekent het doorzien van identificatie met het vergankelijke. Wat overblijft is geen nieuw individu, maar het besef dat wat werkelijk is niet geboren wordt en niet sterft. Toch blijft er in zijn spreken een duidelijke ontologische inzet: er is een ultieme werkelijkheid die onafhankelijk is van verschijningsvormen.

Tegelijkertijd klinkt in zijn dialogen een praktische nuchterheid. Er is geen uitgebreide mystieke retoriek. De helderheid ligt in het consequente onderscheid tussen het tijdelijke en het tijdloze. Daarmee vormt zijn articulatie een scharnierpunt: traditioneel geworteld, maar modern in toon en directheid.

H. W. L. Poonja (Papaji)

In het spreken van H. W. L. Poonja krijgt non-dualiteit een directe, soms abrupt uitgesproken vorm. Geworteld in de Advaita-traditie en in de lijn van Ramana Maharshi, legt hij minder nadruk op geleidelijke voorbereiding en meer op onmiddellijke herkenning. Vrijheid is niet

het resultaat van oefening, maar de directe realiteit die hier en nu kan worden gezien.

Waar traditionele Advaita soms een onderscheid maakt tussen voorbereidende disciplines en uiteindelijke realisatie, wordt dit onderscheid bij Poonja sterk verkort of zelfs genegeerd. De uitnodiging is eenvoudig: kijk nu. Zie dat wat je zoekt al aanwezig is. De tijd tussen zoeken en vinden wordt principieel ontkend.

Het zelf verschijnt hier als tijdelijke gedachteconstructie. Wanneer deze gedachte wordt doorzien, blijft enkel het onverdeelde zijn over. Non-dualiteit wordt niet gepresenteerd als kosmische theorie, maar als onmiddellijke bevrijding van identificatie. Er is geen pad dat naar dit inzicht leidt; het inzicht zelf beëindigt het pad.

Toch ontstaat hier een interessante spanning. Wanneer onmiddellijke realisatie wordt bevestigd als feitelijke mogelijkheid, krijgt het moment van herkenning een bijzondere status. Er is geen proces, maar er is wel een beslissende wending. Daarmee blijft er een subtiel onderscheid tussen wie ziet en wie nog niet ziet. De ontkenning van geleidelijkheid sluit niet volledig uit dat er een impliciete hiërarchie ontstaat tussen inzicht en onwetendheid.

In het spreken van Poonja verschijnt non-dualiteit als directe transmissie: geen uitwerking van metafysica, geen systematische methode, maar een krachtige aanwijzing naar wat reeds het geval is. Zijn articulatie vormt een brug tussen klassieke Advaita en de latere

radicale ontmantelingen waarin elk spoor van proces of voorbereiding verder wordt gereduceerd.

Bhagwan Shree Rajneesh (Osho)

In het spreken van Rajneesh — beter bekend als Bhagwan Shree Rajneesh en later als Osho — verschijnt non-dualiteit niet als strakke ontologische these en ook niet als kale ontmanteling, maar als levendige, vaak paradoxale herinterpretatie van uiteenlopende tradities. Hij verwijst naar Advaita, Zen, Taoïsme en mystiek, maar doet dat in een taal die gericht is op het moderne individu. Non-dualiteit wordt hier niet gepresenteerd als scholastische leer, maar als existentieel avontuur.

Bij Rajneesh krijgt het zelf een dubbelzinnige plaats. Enerzijds wordt het ego ontmaskerd als constructie, als verzameling conditioneringen en sociale identificaties. Anderzijds wordt de menselijke individualiteit niet eenvoudigweg ontkend. Zij wordt eerder gezien als tijdelijke vorm waarin het bestaan zich uitdrukt. Het probleem is niet het bestaan van een persoon, maar de verkramping rond het idee een afgescheiden centrum te zijn.

Realisatie verschijnt in deze articulatie niet uitsluitend als inzicht, maar als transformatie van het gehele bestaan. Meditatie, bewustwording en intensiteit van leven worden gepresenteerd als

middelen om de identificatie met het ego te doorbreken. Anders dan bij radicale ontkenningen van pad en proces, blijft hier ruimte voor ontwikkeling. Non-dualiteit wordt niet alleen gezien, maar geleefd.

Opvallend is de manier waarop hij tegenstellingen inzet. Leven en dood, wereld en stilte, liefde en leegte worden niet opgeheven in abstracte eenheid, maar als dynamische polariteiten voorgesteld. Non-dualiteit krijgt daardoor een speels en soms theatrale uitdrukking. Zij wordt niet gereduceerd tot stilte of ontkenning, maar omvat het volledige spectrum van menselijke ervaring.

Toch roept ook deze benadering vragen op. Wanneer non-dualiteit wordt verbonden met transformatie en intensiteit, blijft zij dan primair inzicht in de aard van werkelijkheid, of verschuift zij naar levenskunst? En wanneer meditatie als middel wordt gepresenteerd, ontstaat dan niet opnieuw een impliciet traject dat moet worden doorlopen? De rijkdom van zijn spreken verleent het aantrekkingskracht, maar maakt het moeilijker om de precieze ontologische inzet scherp af te bakenen.

In het werk van Rajneesh verschijnt non-dualiteit als levend, dynamisch en niet gereduceerd tot één formule. Zij wordt niet ontkend en niet droog bevestigd, maar uitgedrukt in verhalen, paradoxen en praktijken. Daarmee vormt hij een uitgesproken herpositionering van non-dualiteit in een moderne, existentiële context.

Jiddu Krishnamurti

In het spreken van Jiddu Krishnamurti verschijnt non-dualiteit niet als leerstelling en ook niet als herhaling van traditionele Advaita, maar als radicale uitnodiging tot directe waarneming zonder autoriteit. Hij positioneert zich expliciet buiten religieuze tradities en wijst elke vorm van geestelijk gezag af. Waarheid is volgens hem “een land zonder paden”.

Het zelf wordt in zijn benadering niet ontkend als fictie in metafysische zin, maar onderzocht als psychologisch proces. Gedachte, herinnering en conditionering vormen samen het gevoel van een afzonderlijk centrum. Vrijheid ontstaat niet door identificatie met een groter Zelf, maar door inzicht in de werking van dit proces. Het zien van de beweging van denken is reeds de beëindiging ervan.

Realisatie krijgt bij hem geen mystieke of ontologische lading. Er is geen uiteindelijke toestand die bereikt moet worden en geen belofte van kosmische eenheid. De nadruk ligt op waarneming zonder keuze – een aandacht die niet wordt gestuurd door verlangen, angst of verwachting. In deze aandacht lost het conflict tussen waarnemer en waargenomene op.

Opvallend is de afwezigheid van traditionele taal. Er wordt niet gesproken over Atman, Brahman of universeel bewustzijn. Ook wordt geen methode aangeboden die systematisch kan worden herhaald.

Elke techniek wordt gezien als voortzetting van het bekende. Vrijheid kan niet worden geoefend; zij verschijnt wanneer de structuur van het denken wordt doorzien.

Toch roept ook deze articulatie vragen op. Wanneer elke vorm van autoriteit wordt afgewezen, hoe moet dan het gezag van deze woorden zelf worden verstaan? En wanneer methode wordt verworpen, blijft er dan niet alsnog een impliciete aanwijzing: men zou zonder keuze moeten waarnemen? De radicale afwijzing van traditie verleent zijn spreken kracht, maar maakt het tegelijk kwetsbaar voor de vraag hoe dit inzicht wordt doorgegeven zonder opnieuw normatief te worden.

In het werk van Jiddu Krishnamurti verschijnt non-dualiteit als psychologische helderheid zonder metafysische onderbouwing. Zij wordt niet bevestigd als ontologische waarheid en niet ontmanteld tot nihilisme, maar benaderd als het wegvallen van de scheiding tussen waarnemer en waargenomene in directe aandacht.

U. G. Krishnamurti

In het spreken van U. G. Krishnamurti verschijnt non-dualiteit in een vorm die zich vrijwel volledig onttrekt aan spirituele taal. Hij verwierpt niet alleen traditie en autoriteit, maar ook het idee van verlichting zelf. Volgens hem is het streven naar bevrijding een cultureel

geconditioneerde illusie. Er is niets te bereiken, niets te realiseren, en niemand die dat zou kunnen doen.

Het zelf wordt niet ontmaskerd als metafysische fictie, maar als biologisch en psychologisch proces dat eenvoudigweg functioneert. Gedachte en identiteit zijn volgens hem natuurlijke bewegingen van het organisme. Het probleem ontstaat wanneer deze bewegingen worden geïnterpreteerd als teken van een afzonderlijke entiteit die bevrijd zou moeten worden. De hele zoektocht wordt daarmee ontmanteld als misverstand.

In zijn beschrijving van wat hij de “natural state” noemt, is geen sprake van mystieke eenheid of kosmische grond. Het gaat niet om inzicht in de aard van werkelijkheid, maar om het verdwijnen van de drang naar transformatie. Wat overblijft is een organisme dat functioneert zonder de psychologische last van streven naar verlichting.

Opvallend is de radicaliteit waarmee elke vorm van spirituele hoop wordt afgewezen. Waar andere articulaties spreken over herkenning, bevrijding of inzicht, ontkent U.G. dat er ooit zoiets als ontwaken heeft bestaan. De taal van non-dualiteit wordt niet verfijnd, maar ondergraven.

In het werk van U. G. Krishnamurti verschijnt non-dualiteit als ontmanteling van het hele spirituele project. Geen ontologie, geen methode, geen bevrijding — slechts de vaststelling dat de zoektocht

zelf een culturele constructie is. Daarmee markeert hij een uiterste punt in de moderne herpositionering van non-dualiteit.

Toch roept ook deze benadering vragen op. Wanneer elke mogelijkheid van realisatie wordt ontkend, wat onderscheidt dit spreken dan van louter scepticisme? En wanneer de “natural state” wordt benoemd, ontstaat daarmee niet alsnog een impliciet onderscheid tussen een gewone en een bevrijde toestand? De ontkenning van spiritualiteit verleent zijn articulatie scherpte, maar laat de vraag open hoe deze positie zich verhoudt tot de traditie die zij bestrijdt.

Alan Watts

In het spreken van Alan Watts verschijnt non-dualiteit als culturele vertaling. Hij positioneert zich niet als traditionele leraar en evenmin als radicale ontmantelaar, maar als uitlegger en brugfiguur tussen oosterse wijsheidstradities en een westers publiek. Non-dualiteit wordt bij hem toegankelijk gemaakt in een taal die filosofisch, speels en vaak humoristisch is.

Watts verwijst expliciet naar Advaita Vedanta, Zen en Taoïsme, maar doet dat zonder scholastische precisie. Wat hem interesseert is niet de doctrinaire zuiverheid, maar het inzicht dat de scheiding tussen zelf en wereld een constructie is. Het gevoel een afzonderlijk ego te zijn wordt

beschreven als sociale conventie, een rol die wordt gespeeld in het grotere spel van het universum.

Realisatie verschijnt hier niet als dramatische breuk of als ontologische vaststelling, maar als verschuiving in perspectief. Wanneer men inziet dat men niet een geïsoleerde entiteit is maar uitdrukking van het geheel, verandert de verhouding tot leven en dood, succes en mislukking. Non-dualiteit krijgt daardoor een existentiële en soms esthetische kleur.

Opvallend is dat hij weinig nadruk legt op strikte methodiek. Meditatie en contemplatie worden besproken, maar niet als noodzakelijk traject. Het accent ligt op begrip – niet in de zin van louter intellectueel inzicht, maar als doorzien van een fundamentele misvatting. Zijn taal beweegt tussen filosofische reflectie en verhalende illustratie.

Toch roept ook deze benadering vragen op. Wanneer non-dualiteit primair wordt gepresenteerd als inzicht in het “spel” van het universum, blijft dan voldoende zichtbaar wat er op het spel staat in concrete ervaring van lijden en conflict? En wanneer culturele vertaling centraal staat, hoe wordt voorkomen dat non-dualiteit gereduceerd wordt tot inspirerende metafoor? De toegankelijkheid van zijn spreken verleent het brede aantrekkingskracht, maar maakt het soms minder scherp in ontologische precisie.

In het werk van Watts verschijnt non-dualiteit als begrijpelijk gemaakte eenheid: geen streng systeem, geen radicale ontmanteling, maar een uitnodiging om het eigen bestaan te zien als uitdrukking van een ondeelbaar geheel. Daarmee vormt hij een belangrijke schakel in de overdracht van non-duale taal naar een modern, westers publiek.

Nabeschouwing

De stemmen uit dit deel bewegen zich niet meer binnen strikt traditionele kaders, maar ook niet volledig daarbuiten. In hen wordt zichtbaar hoe klassieke articulaties van non-dualiteit worden vertaald, ingekort, verscherpt of geradicaliseerd.

Wat in de klassieke tradities systematisch werd doordacht — ontologische grond, leegte, vereniging, bevrijding — verschijnt hier in compacte, directe vorm. Soms wordt de ontologische inzet behouden maar eenvoudiger geformuleerd. Soms wordt het pad verkort tot onmiddellijke herkenning. Soms wordt het hele soteriologische schema onder druk gezet.

Hier ontstaat een verschuiving. Non-dualiteit wordt minder ingebed in religieuze structuur en meer gepresenteerd als directe mogelijkheid voor het moderne individu. Daarmee verandert niet alleen de taal, maar ook de verhouding tot autoriteit, traditie en methode.

Deze overgangsfiguren vormen geen breuk met het verleden, maar een herpositionering ervan. Zij markeren het moment waarop non-dualiteit zich losmaakt uit haar klassieke bedding en zich beweegt richting het hedendaagse veld van pluraliteit.

In het volgende deel wordt zichtbaar hoe deze beweging zich verder differentieert. Wat hier nog herkenbaar verbonden is met traditie, verschijnt daar in uiteenlopende, soms onderling tegenstrijdige articulaties.

Deel IV

Hedendaagse non-dualiteit

Tot nu toe zijn verschillende manieren onderscheiden waarop non-dualiteit kan worden gedacht en verwoord. Deze onderscheiding had een analytisch karakter. Zij diende om begrippen te verhelderen en mogelijke posities zichtbaar te maken.

Wat volgt is geen toepassing van een schema en geen poging om sprekers in vaste categorieën onder te brengen. De volgende hoofdstukken richten zich op concrete stemmen binnen het hedendaagse veld van non-dualiteit. Elk van hen spreekt vanuit een eigen toon, eigen nadruk en eigen veronderstellingen.

Soms verschijnt non-dualiteit als ontologische helderheid. Soms als ontmanteling van elk fundament. Soms als directe ervaring, soms als methode, soms als existentiële breuk. Deze verschillen worden niet vooraf beoordeeld en ook niet tot één samenhangend geheel herleid. Zij worden beschreven zoals zij zich aandienen.

Het doel van dit deel is niet om overeenstemming te vinden, maar om contouren zichtbaar te maken. In de manier waarop deze stemmen spreken, wordt duidelijk wat hier als werkelijk geldt, hoe het zelf wordt gedacht en wat onder bevrijding of inzicht wordt verstaan.

De pluraliteit die zo zichtbaar wordt, is geen probleem dat moet worden opgelost. Zij vormt het veld waarin non-dualiteit vandaag verschijnt.

Hoofdstuk 5

Rupert Spira

In het spreken van Rupert Spira verschijnt non-dualiteit als ontologische helderheid. De centrale these is eenvoudig en consequent: bewustzijn is de enige werkelijkheid. Alles wat verschijnt, gedachten, gevoelens, waarnemingen, lichamen, werelden, verschijnt in bewustzijn en is niet anders dan bewustzijn. Er is geen tweede substantie naast of buiten dit gewaarzijn.

Deze articulatie vertrekt vaak vanuit directe ervaring. Wat is het enige dat onbetwijfelbaar aanwezig is? Niet een object, maar het feit van gewaarzijn zelf. Vanuit deze vaststelling wordt een verdere stap gezet: dat wat zich als bewustzijn toont, is niet een persoonlijk kenmerk van een individu, maar de universele grond van alle ervaring. Het individuele zelf wordt herleid tot een tijdelijke configuratie binnen dat ene veld.

Realisatie betekent in deze context geen verwerving van iets nieuws, maar herkenning van wat altijd al het geval was. Het idee van een

afzonderlijke doener of denker wordt gezien als een misverstand, voortkomend uit identificatie met lichaam en geest. Wanneer die identificatie wordt doorzien, blijft er niet een leegte of afwezigheid over, maar een open, heldere aanwezigheid die zichzelf kent als alles wat is.

In deze benadering krijgt bewustzijn een dragende status. Het is niet louter de voorwaarde waaronder verschijnselen optreden, maar hun wezenlijke realiteit. Daarmee verschuift non-dualiteit van een beschrijving van ervaring naar een uitspraak over wat werkelijk is. De wereld wordt niet ontkend, maar geïnterpreteerd als uitdrukking van één en dezelfde werkelijkheid.

Hier rijst echter een vraag. Wanneer bewustzijn als enige werkelijkheid wordt bevestigd, wordt dan niet opnieuw een fundament geïntroduceerd — zij het een niet-materieel fundament? De beweging van ervaring naar ontologie lijkt klein, maar is beslissend. Wat begon als een onderzoek naar wat onbetwifelbaar aanwezig is, mondt uit in een uitspraak over de aard van alles wat bestaat. Daarmee krijgt non-dualiteit een duidelijke metafysische contour. Zij biedt helderheid en samenhang, maar verbindt die helderheid aan een positieve bepaling van wat uiteindelijk werkelijk is.

Robert Saltzman

In het werk van Robert Saltzman verschijnt non-dualiteit in een andere toonaard. Waar bij sommigen een ontologische helderheid wordt bevestigd, verschuift hier de aandacht naar de onvermijdelijkheid van verschijnen zelf. Wat er is, verschijnt. Niet als uitdrukking van een onderliggende substantie, maar als het eenvoudige feit van wat zich aandient.

Saltzman spreekt niet over bewustzijn als ultieme grond, noch over een universeel Zelf dat alles draagt. Hij vermijdt positieve metafysische uitspraken. Wat hij benadrukt, is dat ervaring altijd al het geval is, zonder dat daar een afzonderlijke waarnemer achter schuilgaat. Het idee van een autonoom subject wordt niet vervangen door een grotere identiteit, maar valt eenvoudig weg als constructie.

Realisatie krijgt in deze benadering geen verheven status. Er is geen voltooiing, geen culminatiepunt, geen definitieve verschuiving die iemand bezit. Wat vaak als ontwaken wordt beschreven, wordt hier gerelativeerd. Er is slechts dit verschijnen — inclusief het idee dat er iets bereikt zou moeten worden. De zoektocht zelf maakt deel uit van wat verschijnt.

Non-dualiteit wordt daarmee geen leer over wat uiteindelijk werkelijk is, maar een nuchtere erkenning van wat zich voordoet zonder toevoeging. Er wordt niets ontkend en niets bevestigd als laatste

grond. In plaats van een fundament te postuleren, blijft het spreken dicht bij het alledaagse en het concrete.

Toch roept ook deze benadering vragen op. Wanneer elke positieve bepaling wordt vermeden, ontstaat er een andere vorm van vastheid: het vasthouden aan het eenvoudige feit van verschijnen. Wordt hiermee werkelijk elke ontologische inzet verlaten, of verschuift het fundament van een substantie naar een proces? En wanneer realisatie wordt gerelativeerd, betekent dat dat er geen verschil is tussen inzicht en onwetendheid, of wordt dat verschil slechts anders verstaan?

In het werk van Saltzman blijft non-dualiteit dichtbij, bijna onopvallend. Zij verschijnt niet als kosmische waarheid, maar als het onontkoombare karakter van wat zich aandient – zonder dramatiek, zonder belofte, en zonder laatste zekerheid.

Tony Parsons

In het spreken van Tony Parsons verschijnt non-dualiteit als radicale ontkenning van het hele spirituele project. Er is geen pad, geen zoeker, geen vooruitgang en geen uiteindelijke realisatie. Wat gezocht wordt, is al het geval, maar niet voor iemand.

Parsons benadrukt dat de ervaring van afzonderlijkheid geen werkelijk bestaande entiteit is, maar een energetisch of psychologisch verschijnen dat geen centrum heeft. Het idee dat “ik” iets moet

begrijpen of bereiken, wordt gezien als onderdeel van de illusie zelf. Non-dualiteit is niet het resultaat van inzicht, maar de onmiddellijke werkelijkheid waarin zelfs het idee van inzicht verschijnt.

In deze articulatie verdwijnt niet alleen het persoonlijke zelf, maar ook het hele narratief van ontwikkeling. Er is geen proces dat leidt tot bevrijding. Er is geen toestand die verworven kan worden. Alles wat verschijnt, inclusief verwarring, zoeken en lijden, is al de onverdeelde totaliteit.

Daarmee wordt non-dualiteit niet positief omschreven, maar negatief afgebakend. Wat het niet is, wordt steeds opnieuw benadrukt: geen ervaring, geen staat van bewustzijn, geen inzicht dat iemand bezit. De radicaliteit van deze benadering ligt in het weigeren van elke vorm van appropriatiestructuur. Niemand wordt bevrijd, want er is niemand.

Ook deze articulatie roept vragen op. Wanneer elke mogelijkheid van proces of inzicht wordt ontkend, hoe moet dan het spreken zelf worden begrepen? Wie luistert, en wat gebeurt er wanneer woorden als “dit is alles” worden uitgesproken? De ontkenning van pad en doel creëert een sterke helderheid, maar laat tegelijk de vraag open wat de functie van deze boodschap is binnen het veld van zoeken en luisteren.

In het spreken van Parsons verschijnt non-dualiteit als een onmiddellijke totaliteit zonder centrum, zonder richting en zonder

belofte. Er blijft niets over om te bereiken en ook niemand die dat zou kunnen doen.

Richard Lang

In het werk van Richard Lang verschijnt non-dualiteit niet als metafysische stelling en ook niet als radicale ontkenning, maar als direct experiment. Geïnspireerd door **Douglas Harding** nodigt hij uit tot eenvoudige observaties: wat is hier, precies op de plaats waar ik mijzelf verwacht? Wat wordt werkelijk aangetroffen wanneer aandacht naar het centrum van ervaring wordt gebracht?

De zogenaamde “headless way” vertrekt niet vanuit doctrine, maar vanuit aanwijzing. Wanneer men kijkt naar waar het gezicht zich zou bevinden, wordt geen hoofd gevonden, maar open ruimte waarin de wereld verschijnt. Deze eenvoudige omkering van perspectief wordt gepresenteerd als onmiddellijk verifieerbaar. Non-dualiteit wordt hier niet bewezen, maar *gezien*.

Het zelf verschijnt in deze benadering niet als een entiteit die moet worden ontmanteld, maar als een misvatting die verdwijnt bij nauwkeurige inspectie. Wat overblijft is geen kosmische eenheid in abstracte zin, maar de directe ervaring van openheid zonder centrum. De nadruk ligt op zien, niet op geloven.

Realisatie krijgt daardoor een praktische betekenis. Zij is geen eindpunt van een langdurig proces, maar het telkens opnieuw herkennen van wat al zichtbaar is. De methode bestaat uit oefeningen die deze herkenning toegankelijk maken, zonder beroep te doen op autoriteit of metafysische speculatie.

Maar ook hier rijst een vraag. Wanneer een bepaalde waarnemingswijze als beslissend wordt gepresenteerd, ontstaat dan niet opnieuw een subtiele norm: men zou dit moeten zien? En wanneer het zien als doorslaggevend wordt ervaren, wat gebeurt er met wie dit niet onmiddellijk herkent? De eenvoud van het experiment verleent deze benadering haar kracht, maar maakt tegelijk zichtbaar dat ook directe observatie een bepaalde interpretatie kan dragen.

In het spreken van Lang verschijnt non-dualiteit als concrete omkering van perspectief: geen centrum hier, maar openheid waarin alles verschijnt. Geen systeem, geen ontologische onderbouwing, maar een uitnodiging om zelf te kijken.

Jeff Foster

In het spreken van Jeff Foster verschijnt non-dualiteit niet als koele ontologische these en ook niet als radicale ontmanteling, maar als inclusieve omarming van wat is. Zijn taal is doordrenkt van zachtheid. Alles is welkom: verwarring, verdriet, weerstand, verlangen. Non-

dualiteit wordt hier niet gepresenteerd als een toestand voorbij het menselijke, maar als de volledige toelating van het menselijke.

Waar sommige articulaties het zelf ontkennen, benadrukt Foster dat wat “ik” wordt genoemd niet vernietigd hoeft te worden. De ervaring van afgescheidenheid wordt niet bestreden, maar gezien als verschijningsvorm binnen een groter geheel. Lijden is geen fout die gecorrigeerd moet worden, maar een beweging die mag worden gevoeld. Non-dualiteit krijgt daarmee een existentieel karakter: zij raakt het concrete leven.

In zijn vroegere spreken lag de nadruk sterker op ontwaken als doorbraak: het plotseling wegvallen van het afzonderlijke zelf en het herkennen van onbegrensd bewustzijn. De toon was radicaler en stond dichterbij ontmantelende articulaties. In latere jaren verschuift het accent merkbaar. Ontwaken wordt minder voorgesteld als een eindpunt en meer als een voortdurende intimiteit met ervaring, inclusief kwetsbaarheid en psychologische processen. Het absolute maakt plaats voor het relationele.

Realisatie wordt in deze latere benadering minder voorgesteld als een definitieve doorbraak en meer als een verschuiving in verhouding tot ervaring. Het gaat niet om het bereiken van een bijzondere staat, maar om het erkennen dat niets buitengesloten hoeft te worden. De nadruk verschuift van waarheid naar nabijheid.

Toch roept ook deze inclusiviteit vragen op. Wanneer alles wordt verwelkomd als uitdrukking van het geheel, verliest het onderscheid tussen helderheid en verwarring dan zijn betekenis? En wanneer non-dualiteit zo nauw verweven raakt met emotionele bedding, blijft zij dan een inzicht in de aard van werkelijkheid, of wordt zij primair een houding ten opzichte van ervaring?

In het werk van Foster verschijnt non-dualiteit als een warme, relationele openheid. Zij wordt niet verdedigd als doctrine en niet gepresenteerd als sloop van het zelf, maar als het herkennen dat niets buiten dit moment valt. De radicaliteit ligt hier niet in ontkenning, maar in volledige toelating.

Miranda Warren

In het werk van Miranda Warren verschijnt non-dualiteit niet als leer, maar als leven. Zij “onderwijst” nauwelijks in de klassieke zin. In plaats van stellingen te formuleren of een pad te beschrijven, toont zij hoe het leven zich aandient wanneer het idee van een afzonderlijk centrum wegvalt. Haar schrijven is persoonlijk, kwetsbaar en vaak poëtisch, zonder dat het sentimenteel wordt.

In *This Terrible Love: a nonduality dreamlife* wordt geen systeem uiteengezet. Wat zichtbaar wordt, is een manier van ervaren waarin vreugde en pijn, intimiteit en verlies, verwarring en helderheid niet tegenover non-dualiteit staan, maar er onlosmakelijk deel van

uitmaken. Het verdwijnen van het persoonlijke ik betekent hier niet dat menselijke ervaring oplost, maar dat zij vrijer kan verschijnen.

Waar andere articulaties de nadruk leggen op ontologie of ontmanteling, blijft Warren dicht bij het concrete leven. Zij spreekt niet over bewustzijn als ultieme grond, noch ontkent zij expliciet elke vorm van realisatie. Wat zichtbaar wordt, is een vanzelfsprekendheid: er is leven, er is gevoel, er is relatie – zonder dat er iemand is die dit bezit.

Juist doordat zij nauwelijks doceert, ontstaat een andere vorm van overtuigingskracht. Non-dualiteit wordt niet verdedigd of verklaard, maar impliciet getoond in hoe het schrijven beweegt. De afwezigheid van didactiek is geen tekort, maar kenmerkend. Het maakt haar werk minder systematisch, maar ook minder dogmatisch.

Toch blijft ook hier een vraag. Wanneer non-dualiteit vooral wordt getoond in persoonlijke beschrijving, hoe verhoudt dat zich tot algemene geldigheid? Is wat wordt getoond een universele structuur, of eenvoudigweg deze unieke levensbeweging? De kracht van haar schrijven ligt in de intimiteit ervan, maar juist die intimiteit maakt het moeilijk om er algemene uitspraken aan te ontleen.

In het werk van Warren verschijnt non-dualiteit als een stille achtergrond van het alledaagse. Geen doctrine, geen methode, geen ontwrichting, maar een manier van leven waarin niets buiten het geheel valt. Het is minder een boodschap dan een open dagboek van wat zich aandient.

Jed McKenna

In het werk van Jed McKenna verschijnt non-dualiteit niet als warme omarming en ook niet als subtiële ontologie, maar als compromisloze waarheidsdrang. Zijn boeken presenteren zich als ontmaskering van spirituele illusie. Niet verlichting als troost, maar waarheid als ontwrichting.

In deze articulatie staat het zelf centraal als hardnekkige fictie. Het persoonlijke “ik” wordt niet voorzichtig onderzocht, maar frontaal aangevallen. Wat mensen zoeken onder de naam verlichting, wordt beschreven als verlangen naar veiligheid of betekenis. Werkelijke ontwaking – vaak aangeduid als “human adulthood” – is geen verruimende ervaring, maar het instorten van elke psychologische constructie.

Realisatie verschijnt hier niet als een vredige herkenning, maar als existentieel proces van afbraak. Illusies worden één voor één doorzien, totdat niets overblijft waarop men zich kan beroepen. Dit proces wordt niet gepresenteerd als pad in traditionele zin, maar als radicale eerlijkheid die geen uitvluchten duldt. De toon is scherp, soms agressief, en bewust anti-spiritueel.

In tegenstelling tot articulaties die spreken over universeel bewustzijn of allesomvattende liefde, blijft McKenna dicht bij het idee van waarheid als ontmanteling. Er wordt geen kosmische grond bevestigd.

Wat overblijft na de sloop is geen nieuwe identiteit, maar een nuchtere helderheid zonder verhaal. Non-dualiteit krijgt hier het karakter van onverbiddelijke consequentie.

Toch roept ook deze benadering vragen op. Wanneer ontwaken wordt voorgesteld als totale destructie van illusie, blijft er dan werkelijk niets positiefs over, of wordt “waarheid” zelf een nieuwe norm? En wanneer radicale eerlijkheid centraal staat, wie of wat beoordeelt dan wat illusie is? De afwijzing van spirituele troost verleent deze articulatie haar kracht, maar suggereert tegelijk een impliciete maatstaf waaraan denken en ervaring worden getoetst.

In het werk van McKenna verschijnt non-dualiteit als ontwrichtende helderheid. Geen inclusieve bedding, geen metafysische onderbouwing, geen methode voor algemeen gebruik. Wat resteert is een scherp gesneden perspectief waarin elke vorm van zelfbevestiging wordt doorzien – of dat nu spiritueel is of alledaags.

Byron Katie

In het werk van Byron Katie verschijnt non-dualiteit niet als ontologische uitspraak en ook niet als radicale ontmanteling van het zelf, maar als praktische bevrijding van lijden door onderzoek van gedachten. Haar benadering, bekend als *The Work*, vertrekt vanuit een eenvoudige vraag: is het waar? Wat gebeurt er wanneer een stressvolle gedachte wordt geloofd, en wat wanneer zij wordt onderzocht?

Er wordt nauwelijks gesproken over bewustzijn als ultieme grond of over een kosmische eenheid. De focus ligt op concrete overtuigingen die spanning veroorzaken. Het zelf verschijnt hier niet als metafysische entiteit die moet worden ontkend, maar als verzameling van geloofde verhalen. Wanneer een gedachte wordt onderzocht en haar vanzelfsprekendheid verliest, verandert de ervaring van de situatie.

Realisatie krijgt in deze context geen verheven of mystiek karakter. Zij bestaat uit helderheid in het moment: zien dat een gedachte niet absoluut waar is. De verschuiving is pragmatisch en relationeel. Non-dualiteit wordt niet gepresenteerd als ultieme waarheid over het bestaan, maar als bevrijding van identificatie met mentale constructies.

Deze benadering heeft een uitgesproken methodisch karakter. De vier vragen en de omkeringen vormen een concrete structuur die herhaalbaar is en overdraagbaar. Daarmee krijgt non-dualiteit hier een procedurele vorm. Zij wordt niet ontdekt via contemplatie van het absolute, maar via onderzoek van het particuliere.

Wanneer bevrijding primair wordt verbonden met het loslaten van overtuigingen, blijft de vraag naar wat werkelijk is grotendeels buiten beeld. Wordt non-dualiteit hier herleid tot psychologische helderheid, of is die helderheid zelf een impliciete uitspraak over de aard van werkelijkheid? En wanneer methode centraal staat, ontstaat er dan niet

opnieuw een subtiele norm: men zou zijn gedachten moeten onderzoeken?

In het werk van Katie verschijnt non-dualiteit als praktische eenvoud. Niet als metafysica, niet als existentieel sloopproces, maar als bevrijding van geloof in gedachten. Het absolute wordt nauwelijks benoemd; wat verandert, is de relatie tot wat wordt gedacht.

Darryl Bailey

Darryl Bailey neemt binnen het hedendaagse non-duale veld een enigszins eigen positie in. Zijn spreken mist de ontologische stelligheid van sommige articulaties en ook de radicale ontmanteling die kenmerkend is voor de zogenaamde “radicale boodschap”. Er wordt geen ultieme grond bevestigd en geen afzonderlijk zelf frontaal ontkend. Wat verschijnt, verschijnt eenvoudigweg als dit leven – zonder toevoeging en zonder metafysische onderbouw.

Bailey spreekt zelden in termen van bewustzijn als enige werkelijkheid, noch presenteert hij non-dualiteit als existentieel sloopproces. De nadruk ligt op het feit dat wat gebeurt, gebeurt – inclusief het gevoel van afzonderlijkheid, zoeken en begrijpen. Er wordt niets vervangen door iets groters. Het idee van een afzonderlijk centrum wordt niet bestreden, maar verliest vanzelfsprekendheid in het eenvoudige zien dat alles reeds plaatsvindt zonder afzonderlijke regisseur.

Realisatie krijgt in deze benadering geen verheven status. Er is geen culminatiepunt, geen doorbraak, geen belofte van bevrijding. Zelfs het verlangen naar helderheid verschijnt als onderdeel van wat gebeurt. Non-dualiteit wordt daarmee geen doctrine en ook geen ontkenning, maar een nuchtere constatering.

Toch roept ook deze soberheid vragen op.

Wanneer wordt gezegd dat alles eenvoudigweg gebeurt, zonder centrale doener, blijft de vraag wat de status van die uitspraak is. Is dit een zuiver descriptieve formulering, of bevat zij impliciet een ontologische inzet? Want het ontkennen van een afzonderlijk centrum is niet neutraal; het verschuift het begrip van subjectiviteit. Wordt hier werkelijk elke metafysische claim vermeden, of wordt slechts een impliciete ontologie gehanteerd waarin gebeuren primair is en agency secundair?

Daarnaast ontstaat een spanning rond verschil en helderheid. Wanneer geen hiërarchie wordt erkend tussen inzicht en verwarring, wat betekent dan het luisteren zelf? Waarom lijkt dit spreken voor sommigen bevrijdend te werken, als er niets te bereiken valt en geen verschuiving wordt voorgesteld? Ontstaat hier niet alsnog een subtiel onderscheid tussen een wereld waarin een afzonderlijk zelf vanzelfsprekend is en een wereld waarin dat geloof zijn grip verliest?

De kracht van Bailey's articulatie ligt in de afwezigheid van dramatiek. Non-dualiteit verschijnt niet als kosmische waarheid en ook niet als

existentiële ontwrichting, maar als het eenvoudige feit dat leven zich voltrekt zonder centrum. Tegelijkertijd maakt juist die eenvoud zichtbaar dat zelfs de meest terughoudende articulatie niet volledig buiten positie kan blijven. Ook hier wordt een bepaald verstaan van ervaring bevestigd – zij het zonder expliciete fundering.

In het spreken van Bailey verschijnt non-dualiteit als minimale verschuiving: geen doctrine, geen ontkenning, geen methode, maar een sobere aanduiding dat wat gebeurt, reeds volledig is – zonder dat dit tot nieuwe grond of nieuwe identiteit wordt gemaakt.

Nabeschouwing

De hedendaagse stemmen tonen geen eenheid, maar differentiatie. Wat in klassieke tradities systematisch werd uitgewerkt en in overgangsfiguren werd hervertaald, verschijnt hier in uiteenlopende configuraties.

Sommigen bevestigen expliciet een ontologische grond.

Anderen ontmantelen elk fundament.

Sommigen richten zich op directe ervaring.

Anderen op radicale ontkenning, methode of psychologische integratie.

De verschillen zijn niet louter stilistisch. Zij betreffen fundamentele aannames over werkelijkheid, kennis, bevrijding en de plaats van de persoon.

Wat zichtbaar wordt, is geen evolutie naar grotere helderheid, maar een veld van uiteenlopende werelden die onder dezelfde naam opereren. Non-dualiteit blijkt geen uniforme doctrine, maar een verzamelnaam voor verschillende posities die elkaar soms impliciet tegenspreken.

Juist deze pluraliteit vraagt om een bredere reflectie. Wanneer non-dualiteit vandaag verschijnt als spiritueel fenomeen, wat is dan haar aantrekkingskracht? Wat wordt gezocht, en wat wordt beloofd? En hoe verhouden deze articulaties zich tot het verlangen dat hen draagt?

Het volgende deel verschuift daarom van beschrijving van stemmen naar analyse van het veld zelf.

Deel V

Non-dualiteit als spiritueel fenomeen

Wat in de klassieke articulaties zichtbaar werd, keert in gemoderniseerde vorm terug in de hedendaagse stemmen. De taal verandert, de context verschuift, maar één motief blijft herkenbaar: de relativering van het afzonderlijke zelf en de herziening van de scheiding tussen mens en werkelijkheid.

Toch onderscheidt non-dualiteit zich van veel andere vormen van spiritualiteit. Zij richt zich niet primair op morele voorschriften, ritueel of gemeenschap, maar op inzicht in de aard van ervaring zelf. De inzet is fundamenteel. Wat is werkelijk? Wat is het zelf? Wat blijft over wanneer identificaties worden doorzien?

Juist deze radicaliteit verklaart haar aantrekkingskracht in moderne contexten. Wanneer traditionele religieuze kaders aan overtuigingskracht verliezen, presenteert non-dualiteit zich als directe helderheid, voorbij geloof en doctrine. Zij claimt geen nieuw systeem, maar onmiddellijke waarheid.

Dat non-dualiteit vandaag zo uiteenlopend verschijnt, is niet toevallig. Zij beweegt zich in een cultuur waarin traditionele religieuze autoriteit is verzwakt, maar existentiële vragen niet verdwenen zijn. Waar

klassieke tradities ingebed waren in gemeenschap en ritueel, verschijnt non-dualiteit nu vaak als directe, individuele mogelijkheid, zonder instituut, zonder verplichting, zonder morele code.

Daarmee verschuift ook de functie van bevrijding. Zij wordt minder gekoppeld aan collectieve orde en meer aan persoonlijke helderheid. Het spirituele project wordt geïndividualiseerd. Non-dualiteit kan daardoor zowel ontmantelend als bevestigend werken: zij bevrijdt van oude structuren, maar kan ook nieuwe zekerheden installeren.

Maar non-dualiteit wordt niet alleen gedacht. Zij wordt gezocht. Wat iemand in deze articulaties herkent, hangt vaak samen met wat hij of zij verlangt. Voor sommigen resoneert de gedachte van één dragende werkelijkheid die alles omvat. Voor anderen juist de ontmanteling van elke grond. Sommigen zoeken directe ervaring, anderen radicale eerlijkheid, weer anderen integratie van menselijke kwetsbaarheid binnen een groter geheel.

Deze resonantie is niet op zichzelf problematisch. Zij wordt pas onzichtbaar wanneer men denkt dat de eigen herkenning vanzelfsprekend de betekenis van non-dualiteit uitput. De vraag wordt dan niet alleen: wat is non-dualiteit? Maar ook: wat zoek ik wanneer ik dit woord gebruik? En wat hoop ik dat dit inzicht voor mij zal doen?

Juist daarom is differentiatie noodzakelijk. Wanneer iemand zegt: “Er is alleen bewustzijn,” of: “Er is niemand,” of: “Alles is één,” dan wordt

niet enkel een ervaring gedeeld. Er wordt een positie ingenomen. Die positie bevat impliciete aannames over werkelijkheid, kennis, identiteit en bevrijding. Beleefde ervaring zelf staat hier niet ter discussie. Maar de manier waarop zij wordt verstaan en uitgesproken is nooit neutraal.

Wie non-dualiteit verwoordt, verwoordt altijd meer dan hij of zij bedoelt. Er wordt gekozen voor bepaalde termen, andere worden uitgesloten. Er wordt iets bevestigd, iets ontkend, iets onbenoemd gelaten. Wat voor de één evident is, verschijnt voor de ander als problematisch. Zonder zicht op deze onderliggende structuren blijven verschillen onder het oppervlak.

De hedendaagse stemmen die eerder zijn besproken bewegen zich in dit spanningsveld. Sommigen hernemen klassieke ontologieën in vereenvoudigde vorm. Anderen radicaliseren ontkenning. Weer anderen verschuiven de inzet naar psychologische integratie of existentiële intimiteit. Zij spreken niet buiten traditie, maar evenmin eenvoudig binnen haar.

De hedendaagse pluraliteit van non-dualiteit staat niet los van haar culturele context. Zij verschijnt in een tijd waarin traditionele religieuze kaders aan gezag hebben ingeboet, maar existentiële vragen niet verdwenen zijn. De behoefte aan helderheid, aan bevrijding van psychologisch conflict, aan een herziening van het zelf, blijft aanwezig. Zij zoekt alleen andere vormen.

Non-dualiteit biedt in dat landschap een opmerkelijke combinatie. Zij presenteert zich als radicaal en toch vrij van instituut. Zij claimt directe waarheid zonder dogma, inzicht zonder geloof, bevrijding zonder ritueel. Daarmee past zij naadloos in een cultuur waarin autoriteit wordt gewantrouwd, maar individuele authenticiteit hoog wordt gewaardeerd.

De verschuiving van klassieke tradities naar hedendaagse stemmen laat zien hoe non-dualiteit zich aanpast aan deze context. Waar bevrijding ooit was ingebed in gemeenschap en lange oefening, verschijnt zij nu vaak als onmiddellijke mogelijkheid voor het individu. Het spirituele project wordt geïndividualiseerd.

Dit betekent niet dat non-dualiteit wordt gereduceerd tot cultureel product. Maar het maakt zichtbaar dat haar vormen niet tijdloos zijn. Zij bewegen mee met de vragen en gevoeligheden van hun tijd.

Ook dit boek staat niet buiten het veld dat het analyseert. Het voegt geen nieuwe vorm van non-dualiteit toe, maar stelt de vraag naar de vormen waarin non-dualiteit verschijnt. De inzet is niet om te beslissen welke articulatie juist is, maar om de lezer in staat te stellen zijn of haar eigen positie te herkennen.

Niet om die positie te verlaten.

Maar om haar te zien.

Slotbeschouwing

In dit boek is niet gezocht naar de ware vorm van non-dualiteit. Er is geen poging gedaan om te bepalen welke articulatie correct is en welke niet. Wat zichtbaar werd, is dat onder de naam “non-dualiteit” uiteenlopende posities circuleren die niet zonder meer op één lijn kunnen worden geplaatst.

Soms wordt non-dualiteit ontologisch opgevat als één werkelijkheid. Soms wordt elke grond ontmanteld. Soms verschijnt zij als directe ervaring. Soms als radicale ontkenning van het hele spirituele project. Soms als integratie van het menselijke binnen een groter geheel. De woorden lijken vertrouwd, maar de inzet verschilt.

Dat verschil blijft vaak onuitgesproken. Discussies verlopen dan alsof men over hetzelfde spreekt, terwijl de onderliggende aannames uiteenlopen. Wat voor de één bevrijding is, kan voor de ander misvatting lijken. Wat voor de één helderheid is, verschijnt voor de ander als nieuwe metafysica. Zonder zicht op deze verschillen blijven gesprekken langs elkaar heen bewegen.

Het zichtbaar maken van deze structuren is geen aanval op ervaring. Beleefde ervaring blijft wat zij is. Maar zodra zij wordt verwoord,

betreedt zij een veld van begrippen, verwachtingen en impliciete hiërarchieën. Ook wie zegt geen positie te hebben, spreekt vanuit één. Zelfs de ontkenning van elke grond blijkt een vorm van grond.

Dat kan ontmaskerend werken. Het kan iets wegnemen van vanzelfsprekendheid. Maar ontmaskering hoeft geen ontwaarding te zijn. Zij kan ook helderheid brengen. Niet om een positie te verlaten, maar om haar bewuster in te nemen. Wie ziet waar hij of zij staat, spreekt preciezer en luistert aandachtiger.

Dat non-dualiteit in zoveel vormen verschijnt, is geen zwakte. Het is een teken van levendigheid. Blijkbaar raakt zij aan iets fundamenteels in menselijke ervaring, maar steeds in een andere configuratie. Dat maakt het veld niet chaotisch, maar rijk.

Ook deze analyse ontsnapt niet aan articulatie. Zij voegt een stem toe aan het gesprek dat zij onderzoekt. Geen laatste woord, geen neutrale positie buiten het veld. Slechts een poging om zichtbaar te maken wat vaak impliciet blijft.

Misschien verandert dat weinig aan wat iemand gelooft of beleeft. Maar het kan een vraag openen. Niet alleen: wat is non-dualiteit? Maar ook: van waaruit spreek ik wanneer ik dit woord gebruik? En wat zoek ik er eigenlijk in?

Als die vraag levend blijft, heeft dit boek zijn werk gedaan.

